

Zempléni Múzsza

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT XV. ÉVFOLYAM 3. SZÁM 2015. ŐSZ

Lakodalmások

25 éves a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány

Támogassa a Kollégiumot Alapítványunk közreműködésével!

Az Alapítvány 25 éve folyamatosan nyújt támogatást:

- ösztöndíjak révén tehetséges vagy szociálisan rászoruló diákok számára,
- tanárok tanulmányaihoz, tanulmányi utakhoz és továbbképzésekhez,
- a Kollégium fejlesztéséhez, tárgyi eszközbeszerzésekhez,
- emlékmű- és szoborállításhoz.

Az Alapítvány rendszeresen szervez:

- továbbtanulást segítő mentorprogramot a gimnáziumban,
- ösztöndíj napot és vezetőképzőt Sárospatakon,
- nyári jutalomtáborot a tehetséges diákok részére.

Az Öregdiák-mozgalom vezetőjeként az Alapítvány:

- újra összehozza az egykori diákokat, ezért rendszeres tanévkezdő, tavaszköszöntő és évzáró találkozót szervez Budapesten,
- az Alapítvány tulajdonában álló Öregdiák Vendégházban (Bertalan-ház, 3950 Sárospatak, Kazinczy u. 40.) találkozási és szálláslehetőséget biztosít,
- minden évben megrendezi a hagyományos Öregdiák Bált.

Tegyen velünk együtt az öregdiákok és a Kollégium kapcsolatának erősítéséért!

Kérjük, támogassa Ön is jövedelemadója 1%-ával és adományokkal a Sárospataki Református Kollégium Alapítványt, amelynek valamennyi kuratóriumi tagja pataki öregdiák. Közhasznúsági jelentéseink nyilvánosak, az interneten megtekinthetők. Kérjük, keressen Ön is bennünket, hogy segíthessünk!

Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, kuratóriumi

elnök: Bogdán Dániel

Székhely: 3950 Sárospatak, Rákóczi út 1.,

Levelezési cím: 1154 Budapest, Tompa u. 70/A.

Telefon: 06-70-420-1612, E-mail: info@patakidiak.hu,

Honlap: www.patakidiak.hu

Adószám: 19070520-1-05

Számlaszámunk: K&H Bank 10409015-50485253-57531007

HELYSZÍN: **MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA, DÍSZTEREM**

(1051 BUDAPEST, SZÉCHENYI ISTVÁN TÉR 9.)

19:00 **2015.**
OKTÓBER 30. **LISZT: REQUIEM**
VEZÉNYEL: STRAUZS KÁLMÁN

19:00 **2016.**
FEBRUÁR 19. **ISMERETLEN FÉRFIKAROK**
VEZÉNYEL: STRAUZS KÁLMÁN

19:00 **2016.**
MÁRCIUS 07. **VIRÁG HELYETT**
VEZÉNYEL: RIEDERAUER RICHÁRD

19:00 **2016.**
ÁPRILIS 15. **VIDRÓCZKI VARIÁCIÓK**
VEZÉNYEL: RIEDERAUER RICHÁRD

A bérlet megvásárlói a Honvéd Férfikar Pártoló Klub tagjává válnak, további kedvezményekben és meglepetésekben is részesülnek. Bérletek 5000 Ft-os áron igényelhetők itt: ferfikar@honvedart.hu, valamint a hangversenyek előtt megvásárolhatók a helyszínen.

Striker Sándor

Kulturális meghatározottság és gömb-gondolkodás

„Az erkölcsi elv” című doktori disszertációm¹ és az annak alapján *Az ember tragédiája rekonstrukciója* címmel kiadott könyv kultúraelméleti tétele az volt, hogy be vagyunk zárva kulturális hagyományainkba – s e tételt, mint az mára már kiderült, a könyv recepciója is bebizonyította. A könyv záró fejezetében kísérletet tettem Madách *Tragédiájának* és Multatuli *Max Havelaarjának*² összehasonlítására.³ Ennek egyik tétele az, hogy a *Tragédia* holland, illetve a *Max Havelaar* magyar recepciója jelentéktelen volt – bár a *Tragédiát* német után másodikként hollandra fordították le még a 19. században, és a *Max Havelaar* három különböző fordításban adták ki magyarul a 20. században.⁴ A két mű kölcsönösen süket fülekre talált a másik kultúrában. Ezt tanulmányomban a kulturális kontextusok szűrő-hatásával indokoltam: bizonyos dolgokat nem akar egy kultúra meghallani, mert nem illeszkedik hagyomány- és vágy-struktúrájába.

Tanulmányom kizárólag Madách-recepciót kapott. Egyetlen reflexió sem született, amelyben érdemében foglalkoztak volna a *Max Havelaar*ral, egyedül Németh G. Béla tett említést a könyv utolsó fejezetéről, esetlegesen vélt az összevetést.⁵ Senki nem foglalkozott magával a felvetéssel, hogy az egyik nemzet emblemikus szerzője és annak emblemikus műve miért marad visszhang nélkül a másik nemzet olvasótáborában, és viszont – még olyan esetben is, amikor (mint azt bizonyítani kívántam) tartalmát tekintve a két mű ugyanazt az üzenetet kívánta eljuttatni olvasóihoz. Azaz Madách és Multatuli csak a maguk hazájában lehettek proféták.

A kultúra tehát immunrendszer is, elhárítja a tőle idegennek vélt gondolati paradigmákat. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor felhívják a figyelmet a kultúra immunrendszer-jellegű interpretálásának veszélyeire,⁶ azonban álláspontom szerint még ha a tudományos diskurzusban valóban kerülendő is a túlzott biologizálás, mégis használható az analóg immunrendszer-fogalom mint a kultúrák *egyik működési aspektusa*. Az evolúció-biológus Jared Diamond beszámol kultúrák pusztulásáról, részletesen tárgyalva azok saját, olykor egymásra ható okait.⁷ A társadalomtudományok, mint a kulturális antropológia vagy a komparatív kultúraelmélet, nem klasszifikálnak „egészséges” és „beteg” társadalom megkülönböztetéseket, hiszen mint a történeti partikularitást képviselő iskola hangsúlyozza, minden fennmaradni képes kultúra egyenértékű – ugyanakkor megkerülhetetlenül vizsgálandók és kutatatandók a kultúrák egymás közötti szűrőrendszerei, amelyre a fenti példával is utalunk. Ezek azok a hagyományok (szellemi feltételes reflexek), amelyeket átörökítünk, megőrzünk és vigyázunk, s történetileg és a mindennapi gyakorlatban is megtapasztalható jelenlétük. Így a memetika elmélete szerint ezek azok a mémek, kulturális minták, amelyek kitöltik agyunkat, s amelyek segítségével feldolgozzuk és értelmezzük a világot. Maga *Az ember tragédiája* is egy

1 tudomány és társadalom

ilyen mém a magyar kultúrában, egy minta. Kulturális minta, viselkedésminta. A *Max Havelaar*ban leírt történet és viselkedésminta pedig egy holland mém, ami a hollandok számára vált köznyelvvé.

Az érdekes ebben az, hogy úgy érezhetjük: *Az ember tragédiája* írósors is, egy próféta írósors. A krisztusi sors voltaképpen az, hogy valaki feltámad az emberiségért, s így váltja meg azt. A *Tragédiában* leírt ádami viselkedés pedig az, hogy ő öngyilkos lenne az emberiségért, hogy ne történjen meg az emberiség története, megmentve mintegy az emberiséget előre – mert a jövőt, ha megtörténik, kudarcnak érzi. Ez kierkegaard-i magatartás, megelőlegezi az ún. 'Szilénosz igazsága' Nietzsche által is idézett kierkegaard-i gondolatot, amely szerint „legjobb meg sem születni, nem lenni, semmivé válni. A második legjobb pedig: mielőbb meghalni”.⁸ Érdemes megjegyezni, hogy egy, a *Tragédiáról* szóló beszélgetésünkben Németh G. Béla – amikor 1991-ben éppenséggel egy holland irodalmárt, Hanneke Eggelst vittem hozzá az Egyetemi Könyvtárba – maga is érvényes kapcsolódási pontnak tartotta Kierkegaard-t Madách viszonylatában. Ezen *pre-egzisztencialista* vonal ismeretes a *Tragédia*-szakirodalomban. Ám folytathatnánk a nietzschei „emberfeletti ember” fonalával is, hiszen Madách éppen azt várja el hőstől, azaz önmagától és az embertől, hogy folytonosan haladjon meg önmagát, önnön érdekeit. Ez egy *prófétai magatartás* igénye. Azt is mondhatnánk, hogy ez ősi zsidó próféta magatartás, amely itt egyesül egy magyar kulturális mémmel: a kiválasztott nép prófétájának mémje Nagyboldogasszony és később Mária országának mémjével, amely szerencsés és működőképes univerzáliává alakul *Az ember tragédiájában* számunkra. Ezért lett ennyire elfogadott mű a *Tragédia* az elnyomott magyar valóságon, magyar kultúrán belül – a különböző, akár erős keresztény vagy keresztényen meggyőződésű, de az ezen kontextustól teljesen független nemzeti érzelmű és kötődésű magyaroknak, de a zsidó származású magyaroknak is.

Mi a helyzet a *Max Havelaar*al? A *Max Havelaar* egy bankár-kereskedő eszményt hirdető nép⁹ nagy műve, ezt természetesen ki is figurázva, amikor címében és kávékereskedő főhős-ellenpontoszó szereplőjével a gyarmati világról és kereskedelmi aukciókról szól, ahogy sztereotipikusan – amint Allport legendás könyvében hivatkozik Bettelheim és Janowitz kutatására¹⁰ – ez zsidósnak tartott magatartás is. Ez esetben a racionális kereskedői magatartás, amely jól párosult a hollandok felfogásával, ráadásul beépült ebbe a cselekvésbe a *bolygó hollandi* legendáriuma – ha úgy tetszik mémje – amelynek kézenfekvő párja az ugyanannyira bolygó zsidó viselkedés-minta. A kettő egyesül a *Max Havelaar*ban, szembesítve egyéb értékekkel, s ezért lett kultikus, önvizsgálatra készítő nemzeti mű a holland kultúrában.

A két magatartás ugyanannak a választóvonalnak az egyik, illetve másik oldalát mutatja be, amely tényleges törésvonal a *kultúra és a civilizáció* kifejezések között és mögött van. Mi húzódik meg a háttérben? A holland mű a civilizációt ragadja meg, az ember civilizációs oldalát, azaz hogy hogyan lehetne – egyébként gyarmatosító elnyomóként – *korrekt módon, jog szerint* pénzt csinálni. Korrekt módon, jog szerint gyarmatosítani – e mű tehát a civilizáció mintabeszéde. A magyar mű, *Az ember tragédiája* pedig a kultúra, a kultusz mintabeszéde, hogy hogyan lehet elvont módon, jutalmat nem remélve, eszmei módon erkölcsi cselekvések alapján élni, elvont célok érdekében – hiszen ahogy azt Immanuel Kant 1787-ben is hangsúlyozta: az erkölcs a tudással ellentétben nem folytonosan gyarapodó tényező, mivel az *erkölcs a kultúra szférájához tartozó kategória*.¹¹

Akkor most azt mondjuk, hogy ez ősi emberi kettősség? Hogy kétféle ember van, az egyik a kereskedő, a másik a próféta? Mert mind a kettő igaz. De azt kell mondjuk, hogy érdekes módon e kettősség megtapasztalható a *Bibliában* is. Az *Ótestamentumban* ez még csak a kamatszedés tiltására vonatkozott. A krisztusi fellépés, az *Újszövetség* azonban már antagonisztikus, határozott és végleges szembefordulás a kereskedő léttel,¹² a Mammonnal.¹³ Voltaképpen az emberi kettősségből, a gyakorlatiasságból és az eszmeiségből az *Újtestamentum* története és mintája az, amikor megtagadja önmagának egy részét az ember. Le akar számolni a gyakorlatias – materiális, tehát a testi – evilági, pénz és élvezethajhászó létével, és azt mondja, hogy mi emberek az isteni szférához tartozunk, ki kell üzni a kufárokat a templomból, meg kell szabadulnia az emberiségnek az anyagi léttől, s kizárólag az Istennek való lét a helyes lét az ember számára. A teve a tű fokán hamarabb, mint gazdag ember a Mennyek országába. Meg kell tehát haladni a kufár tulajdonságot, Jézus halála és feltámadása tehát egy önelszámolás, megszabadulás egy nem kívánatos énünktől, ettől az egész kettősségtől.

Mire következtethetünk ebből? Nyilvánvaló, hogy ez nem pusztán zsidó történet. Arra utal, hogy az embernek, az emberiségnek általában kettős természete, kettős énje van – egy anyagi-érzéki és egy szellemi. Az egyén („egy én”) latin elnevezése szó szerint is kifejezi ezt a tragikus kettősséget: „individuum”, azaz *osztthatatlan kettő* minden ember. De vajon miért? Feltételezhető, hogy e belső küzdelem egyike, és csak egyike az ember belső, önellentmondásokat felfedezni vélő küzdelmeinek. Elindíthatónak tartunk egy olyan gondolati fonalat, amely szerint a magyarázat egyik kulcsa az emberi agy két, specializálódott féltekéje. „Az első, az 50-es évektől használt módszer a féltekék külön-külön vizsgálatára a két féltekét összekötő 200 millió idegrost (kérgestest) sebészi átvágása. Hogy miért kell átvágni a kérgestestet? A műtéti beavatkozás természetesen nem kísérleti alanyokon történt, a műtét életmentő, akkor alkalmazzák, amikor valakinek már rendkívül gyakori, s egyéb eljárással nem csillapítható epileptikus rohamai voltak. Ilyenkor az epileptikus rohamnál, ami általában a halántéki kéregben a leggyakoribb, a roham áterjed a másik oldalra is („tükörfókusz”), és a két fókusznak egymást tovább erősítve életveszélylyé alakulhat. Ilyen esetben az az egyik megoldás, hogy megszüntetik a két félteke egymás-serkentését, és ennek a legegyszerűbb módja, hogy átvágják a kérgestestet. Az illetőn ilyenkor egyébként általában nem is lehet észrevenni, hogy két független féltekéje lett. Néha azonban igen – akkor, amikor bizonyos dolgokat kellene cselekednie. Például furcsa tapasztalat volt, hogy egy műtött páciens, aki a feleségével eredetileg jó viszonyban volt, de valamiért nagyon dühös lett rá, és bal kézzel (balkezes volt) pofon akarta csapni. *Jobb keze azonban lefogta a balat. Az ilyen adatokból is kiderült, hogy az egyénnek eredetileg kétféle akarata van. Az egyik akarat a jobb féltekében az ösztönös tenni vágyás, a másik pedig a bal féltekében a kontroll, ami logikusan, tudatosan ellenőrzi a cselekvést.* Ilyen és ehhez hasonló vizsgálatokból nagyon sok minden kiderült.”¹⁴

Úgy tűnik tehát, hogy kétféleképpen dolgozzuk fel a világot az egyik féltekénk és a másik féltekénk szerint. Igen ám, de az élőlények között miért nincs ez meg másutt is? *Nos azért, mert az ember állt két lábra.*

Az állatok, amelyek négy lábon jártak, még tér-élményben éltek. Nem kétféle osztották a világot, mert négyféle mozgásuk volt. A madaraknak ott volt a tér, a légtér, a halaknak és egyéb úszó állatoknak az ugyancsak háromdimenziós víz. Az ember az egyetlen olyan lény, amely, ha úgy tetszik saját akaratából, szakított ezzel, és elkezdett síkban mozog-

1 tudomány és társadalom

ni. Két lábon mozog, és ennek megfelelően koncipiálja a világot. Ne felejtjük el, hogy a szárazföldi állatok négy, hat, nyolc vagy (a kukacok, férgek esetében) még több lábon, vagy teljes testükkel (kígyók, csigák, giliszták) mozognak. Térérzékelésüket a legtöbb esetben csaknem 360° látószöveget befogó, a fej két oldalán elhelyezkedő, vagy összetett vagy több mint két szemből álló, s ha előrenéző, akkor teljes mértékben körbe forgatható fejen elhelyezkedő látószervek segítik. Ugyanígy segíti az állatok térérzékelését a hátraforgatható fül (macskafélék) és a speciális érzékszervek (ultrahang – denevérek, hullám-érzékelés – vízi állatok, szaglás – rovarok és ragadozók), amelyekhez bizonyára megfelelő információ-feldolgozó agy vagy agy-előzmény áll rendelkezésükre. Nem túlzás azt állítani, hogy az ember alakította ki a síkokra bontott térképézelést, amelynek három síkbeli megragadása a jobb-bal, az előre-hátra és a föl-le. A gyalog, eleve két lábon mozgó ember nemigen tudott összetett térbeli mozgásokat végezni a repülni és alámerülni képes légi- és vízi berendezések feltalálása előtti hosszú évezredekben.

A valóban térben mozgó állatok tájékozódását – ma már tudjuk – a Föld mágneses terének érzékelése is segíti. Noha ez jelenleg inkább a madarak esetében közismert, bizonyára nem zárható ki ezen érzékelésből a tengerben vándorlásokra képes emlősök és halak populációja sem. *Az ember ezzel szemben saját magához képest tűzte ki viszonyítási pontjait.* S mint ahogy azt számtalan gondolkodó leírta, bizony önmagát képzelte a világ középpontjának.¹⁵ A saját magához képest kijelölt *jobb és bal* imaginárius világa pedig igencsak rányomta bélyegét az embertörténetre. A szubjektív térkijelölés a nézőpont azonosságát követeli meg, így függőséget és relativizmust – egyetértést vagy konfliktust – indukál. Megjelenik a „tőlem jobbra” – „tőlem balra” polaritás, amelynek meglepő jelentéstartalma az, hogy míg a Föld polaritásában az azt érzékelő állatok benne éltek s mozogtak, addig az ember, *minden egyes individuum a saját szubjektív polaritásának megfelelően határozta meg a világot.* A nyelvészetben Saussure,¹⁶ a kulturális antropológiában a strukturalista Claude Lévi-Strauss bináris oppozíciós mentális struktúráira,¹⁷ a pszichológiában Kurt Lewin mezőelméletére kell e helyütt utalnunk.¹⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy az ember nemcsak a teret igazította szubjektumához, de a térben általa kialakított világot is szubjektíválta. Az általa berendezett térben bevezette a „rend” és „rendetlenség” dichotómiáját, amely az ember megjelenése előtt ugyancsak nem létezett.

Nem tárgyalva külön a jobbkezeség kialakulásáról szóló elméleteket,¹⁹ ki kell jelentenünk, hogy ez a szubjektív felosztása a természeti térnek igen hamar érték kategóriák bevezetésébe torkolt. Ennek közhelyes tanúbizonysága a szókészlet alakulása: a latin *laevus* egyszerre jelenti a balt, bal oldalit és a bolondot, butát, esztelent, röviden balgát. A görög *παι* egyszerre gyermek, baj – bal jelentésű.²⁰ A magyar balszerencse, balsors és általában a balogság félig tréfás, félig komoly létérzését szintén nem szükséges, úgy véljük részleteiben tárgyalni. A modern nyelvek a „jobb” szót legalább ilyen kedvező kontextusba helyezték, az angol „right” méltó párja saját magyar „jobb” idiómánknak.

A meg hasonlítás már e korai szakaszban megjelent tehát az emberiség történetében és létérzékelésében. Hiszen az egyén jobb és bal testi elemekkel egyszerre rendelkezett, s feltehetően a két lábon járásos, két kézzel működő világpercepció jócskán hozzájárulhatott az emberi agy aszimmetrikussá válásához.²¹ Fel kell tennünk azt is, hogy a két lábba állás folyamata során, majd kialakulását követően a két mellső végtag felszabadult az eszközhasználatra (talán viszonyosan tovább erősítve a két lábon járás

kényszerét). Az eszközhasználat viszont specializálta a két kezet: már az eszköz megmunkálásakor is kell egy *tartó* és egy *alakító* kéz. Ez a differenciálódás jól megfigyelhető a harci-vadászati tevékenységekben: a pajzsot tartó és kardot forgató, vagy a zablát tartó és kardot-dárdát használó kéz, az íjat és a nyilat tartó kezek stb. Az agy féltekéi más-más feladatot kaptak.

Visszatérve a térre: a kanti és a neokantiánus filozófia értékelméleti irányzata nem fordított ugyan számottevő figyelmet a tér ilyen szubjektív felosztására, és az ebből felépülő minőség-meghatározó kategóriák létrejöttére, ám megnevezte azt a három plusz egy kategóriát, amelyet az ember a maga alkotta világában vett használatba – az *igaz*, a *jó*, a *szép* és a mindezeket (egyedül az isteni szférában) összegző *szent* kategóriáit. S ezen a ponton vissza tudunk immár kanyarodni kiindulópontunkhoz, *Az ember tragédiája* és a *Max Havelaar* belső és egymás közötti konfliktus-világaihoz. Az aszimmetrikus féltekék egyike – a tevékeny jobb kézhez kapcsolódó bal oldali – a materiális, intézős, kommunikatív énünk, míg a passzívabb bal kézhez kötődő (talán több szabadságot kapó) jobb félteke pedig a kreatív, itt fészkel a „képzeldőerő, kreativitás, muzikalitás”.²² Meglepő, de az én-tudat csak az egyik, a bal féltekében található, a megosztottság tehát igencsak markáns az emberi agyban. Nincs tehát középút – vagylagosságot diktál agyműködésünk: vagy a materiális vagy profetikus létmód áll előttünk?

Mi a titka annak, hogy a távol-keleti filozófiák, mint például a taoizmus és a zen-buddhizmus korántsem poláris szembeállásként fogták fel az ember tulajdonságait, sőt a természet, a külvilág sem alkotott elkülönült entitást a szubjektumhoz képest világ-koncipiálásokban? A Jin és Jang világának egymásba illeszkedő és egymást tartalmazó világfelfogása miatt ott, s nem mifelénk honosodott meg?

Mielőtt e kérdés vonalán továbblépnénk, hozzá kell tennünk az *Ótestamentum-Újtestamentum* váltás, a kereszténység kialakulásának történetéhez egy másik fejleményt is. Megkezdett utunkon tovább haladva immár logikusnak tűnik, hogy a profetikus mém kizárólagosságát hirdető kereszténység nem lehetett hosszú távon fenntartható. A szegénység, immateriális lét és önfeláldozás hitelveire épülő és építő egyház egy évezred alatt Európa egyik, vagy talán ténylegesen legerősebb világi és anyagi hatalmává vált. E hatalom önfenntartásának határait érte el az 1500-as évekre, miközben Észak- és Nyugat-Európában az ugyancsak közismert változások hatására (Amerika felfedezése, a könyvnyomtatás elterjedése, az új kereskedelmi útvonalak kialakulása miatt a Hanza-városok felvirágzása, s összességében a polgárság kialakulása és megerősödése) új, jobban működő világfelfogás-minták elfogadására és elfogadtatására volt szükség. A Föld laposból gömbölyűvé vált, az ember kitörni vágyott a síkból, szélességi és hosszúsági fokok meghatározására volt szükség. A tér, a világ is mozgásba lendült: a Föld és a bolygók keringése, a csillagok állása vált a hajózó ember termeghatározó, objektív eszközrendszerévé.

A *reformáció* a földre hozta vissza az ember életprogramjának tartalmát és célját. A kultusból átvezette az emberiséget a földi lét elrendezésébe, a civilizációba. Működésbe lépett az aktivitásra képes jobb kéz, mindaddig soha nem tapasztalt erőre kapott a kézművesség, szerephez jutott az algebratikus bal félteke és a már említett én-tudat bizony elindult emancipatorikus útján a felvilágosodás felé. A profetikus magatartás helyébe a pénz-számoló németalföldi polgár mintája lépett, új kulturális mémek foglalták el Európa levelező- és könyvolvasóinak világát. A polgárnak e világban kellett hasznosítania a talen-

1 tudomány és társadalom

tumát, s e polgár, a civis, lépésről-lépésre haladva kodifikálta jogait, elismerve kötelességeit is, amelyeket – a kötelességeket, de a jogokat is – apránként mindenkiére ki kívánt terjeszteni. A megváltást váró, *passzív lét számukra nem volt immár elfogadható*.

Vissza kell azonban tekintenünk kissé, hogy megérthessük, miért is jött létre eredendően ez a profetikus magatartás, hiszen az antik (görög-római) világban bizony ismeretlen volt. Annál is inkább meg kell értenünk, mivel a *Tragédiában* felbukkanni látszik ismét.

Úgy véljük, éppen a *Tragédia* segít minket a visszamenőleges magyarázat megtalálásában. A profetikus magatartás kialakulásához a kiúttalanság, a reménytelenség, a saját sorsot irányítani képtelenség életérzete – egyszóval a huzamos és végeláthatatlannak tűnő elnyomatás világképe hozhatta létre a zsidóság rabság- és szenvedéstörténetében, prófétákat és Messiást váró hitvilágot és világlátást alakítva ki. A Mohács utáni magyar évszázadok végeérhetetlen, nemzedékről-nemzedékre átörökített, hasonló elnyomatás-, nemzettudat- és hazafiság-mémjei. A magyar kultúrában is szükségből erénnyé csiholódt az elnyomatás világa – nemes erkölcsi eszményekké és elvekké szublimálódott a gyakorlati cselekvésképtelenség földi valósága. A sanyarú valónak fittyet hány az igazi hős, hol János vitézként, hol Toldi Miklósként – az új elnyomás diktatúrájában pedig már az általános Ember, Ádám minden hőst integráló személyiségét felvonultatni képes héroszaként. Univerzális eszméket és teoretikus célokat tűz ki maga elé, mert valódi léthelyzete nem teszi lehetővé tényleges döntések és cselekedetek meglépését.

A keleti kultúrák évezredei nem szolgáltattak efféle elnyomatás-élményt sem Kínában, sem Indiában. De nem ismeretesek olyan folyamatok sem, mint a Római Birodalom szét hullását elősegítő népvándorlást követő civilizációs kataklizma. A mongol birodalom terjeszkedése és győzelme Kínában ténylegesen ugyan új korszakot, de végeredményben a kínai kultúrába történő beépülését hozta meg. Az elnyomatás-érzés hiányán túl nem lényegtelen az a különbség sem, hogy Európában a IV. századtól egyre gyorsuló mértékben a monoteizmus vált elfogadott vallási világképpé, amely mintegy leképezte az agy aszimmetriáját az egyetlen, *jó és a gonosz* dichotómiájával. Eme vagy-vagy évezredes kulturális mémmel pedig visszazárul a kör Kierkagaard világához. A jó és rossz ugyanúgy az ember világában jött létre, mint a jobb és a bal – magában a természetben egyik sem lelhető fel.

Igazi verifikációja lenne az eddigiekben kifejtett elméletnek, ha bebizonyosodna, hogy léteznek olyan nyelvek – pl. természeti vagy távol-keleti népeknél – amelyekben a „jobb” és a „bal” idiómák nem hoztak létre érték-alapú metonímiákat. Ez azonban azt is jelentené, hogy léteznek nálunknál kevésbé aszimmetrikus agyféltekékkel élő embertársaink a Földön. Vannak közvetetten erre utaló jelek, és pedig a művészet és annak eszményei területén. Térérzékelés szempontjából jelentős különbség, hogy a távol-keleti festészet nem használja a horizont-vonalat, így a föld és az ég elkülönítése jóval kevésbé mechanikus és szembeállító. A másik jellegzetesség az európai (klasszikus) művészeti hagyományhoz képest természet- és tárgyelrendezésben a szimmetria, az emberábrázolásban pedig a szépség eszményítésének hiánya: gondoljunk pocakos, és néha bizony részeg filozófus-ábrázolásaikra. Azaz a tökéletességet és a lényegiséget önmagukban a dolgokban kívánják megragadni, nem pedig szándékosan – önmagunk aszimmetriájának ellensúlyozásaként – harmóniává eszményítve létrehozni. Ugyanakkor ezek a korántsem eszményített ember-ábrázolások majd’ mindig a tájban, a bravúros ecsetvonásokkal jelzett környezetben jelennek meg.

Ezt a képességet nevezném gömb-gondolkodásnak – a belső, meghasonlós polaritás világra-vetítése helyett a világ önnön gömblétéből fakadó természetes terében való háromdimenziós szellemi mozgásnak. A következőkben ennek társadalmi szintjére térnek, amelyet nevezhetünk a planetáris világszemlélet szintjének is.

A kultúrák és civilizációk terjedése és konfliktusai a planetán: a geo-exploítáció elmélete

A kultúrák előbb pontszerűen helyezkedtek el a mai Ázsia, India, Mezopotámia és Észak-Afrika területén és a mediterrániumban, birodalmakként is, amelyek oszcilláltak – megnöttek és összeomlottak. Később vándorlás indult meg Keletről Nyugatra. Előbb a népvándorlás, majd a magyar és viking törzsek támadásai. Fél évezreddel később az oszmán birodalom indult el Nyugatnak, majd Európa hajósai az Újvilág felé. A Nyugat felé irányuló fizikai vándorlást igen gyakran követte egy-egy Kelet felé tartó szellemi visszahatás. A népvándorlás és a magyar kalandozások egyik visszaható eredménye a kereszténység felvétele lett. A reformációt követően a magyar protestáns peregrinusok a humanista-erasmista tanokat és a könyvnyomtatás-szótár- és nyelvtankészítés stb. gondolatait áramoltatták hazájukba. Amerika felfedezésének hatása a „vadak” kultúrájának rousseau-i elismerése, a Függetlenségi Nyilatkozat és az amerikai alkotmány visszahatása pedig az emberi egyenlőség gondolatának forradalmi európai hullámában is tetten érhető. A 19–20. század kivándorlói immár az amerikai kultúra és technológia eredményeit sugározták vissza az Óvilágba, amelyet amerikanizálódásnak neveztek el. Ám a II. világháború óta bezáródni látszik a kör – helyesebben a gömb, a planéta. Az amerikaiak egy ősi kultúrával találkoztak – két szimbolikus határt is átlépve. A Keletről Nyugatra haladás átlépte az idő- és térzónát, azaz Nyugat felől az amerikaiak Keletre érkeztek. A Vadnyugattól nyugatabbra már a felkelő nap országa van. Ám nem csak az idő- és térzónát lépték át, hanem sajnos az anyag határait is – a két atombomba bevetésével a Japán Császárság és a japán kultúra lett az atomhasadás, az anyagi világ felbontásának első áldozata. Kétségtelen, hogy ennek következménye a nyugati kultúra csúcstermékének, az atomreaktoroknak is Japánba telepítése. E lépés tragédiáját, a tragédiák ősi értelmében vett tragédiáját csak most értjük meg, az alábbiak alapján.

Idő- és térzóna szerint Japán nem csak a Kelet világa, ahol a naptári nap mondhatni kontinentális kezdete van, de magának az ázsiai kontinensnek is a kezdete, amelynek peremén a Csendes-óceán alapja a kontinentális alapba ütközik. Ez tényleges törésvonal, amelyet délebbre a Mariana-árok, a Föld legmélyebb hasadéka is jelöl. E találkozásnál ütközött össze két alapvető kultúra is – az ősi és a modern. Visszahatott ez a Nyugatra ez esetben is, hiszen a II. világháború után lettek hihetetlenül népszerűek a keleti filozófiák, a Zen buddhizmus és a tao szellemi világa Amerikában, azaz a Nyugaton, elég a beat korszak költőire-íróira, Ginsbergre, Kerouacra vagy Salingerre gondolnunk. De a nagy ütközés napjainkra érett be: az ősi (kínait is említhetnénk) és a modern (európai-amerikai) világfelfogás között zajlik, a szemünk előtt.

A modern felfogás, amelyet zsidó-keresztény-protestáns vonalként szokás felrajzolni, a verseny és együttműködés (competition and co-operation) kettősségében képzelettel a társadalmat, s legnagyobb eredménye az ipari forradalom és a piaci szabadversenyos kapitalizmus lett, fő elvei a hatékonyság és a fejlődés.

1 Tudomány és társadalom

Az ősi, hagyományos kultúrák alapelve ezzel szemben a koercio (coertion), a szituációból a cselekvés által együttes folyamattá válás. A kulturális pszichológia egyik kutatási iránya éppenséggel a versengés és együttműködés, az én-felfogás individualista-kollektivista vonásainak eltéréseit, nyugati és keleti mintázatainak összevetését tárgyalja amerikai és japán kutatások alapján.²³ Az ősi kultúrák tagjai korábban a Föld, az Ég, a tenger vagy bármi más, rajtuk kívül álló elem együttműködését kívánták elérni cselekedetei eredményessége érdekében, azaz szinte együtt kívánt cselekedni a természeti világgal. Meg voltak arról győződve, hogy e természeti világban velük együttműködésre kész akaratok és szándékok (szellemek, istenek, félistenek, démonok stb.) rejtőznek, akiket meg lehet nyerni együttműködésre vagy legalábbis nem-akadályozásra. Áldozatot vagy egyéb eljárást mutattak be tehát eme együttműködés érdekében, vagy legalább meg kívánták tudni e rejtőző szándékok várható irányát. *Nem kívánták kiaknázni, kizsákmányolni vagy leigázni a természetet.* A modernitás viszont – így kell neveznünk – *geo-exploitációs folyamatot* indított el. Ez nem más, mint leigázási folyamat, amely az ipari forradalommal kezdődött. *Elmozdította a természet elemeit*, és nem odavaló módon új helyre tette őket, amivel a nagy eredmények (modernizáció) mellett rettenetes károkat is okozott. A föld méhéből felhozta a kőszén, és ezzel szörnyű lég- és földszennyezést okozott a levegőben és a felszínen. Felhozta a kőolajat, majd a földgázt, ugyanígy áthelyezve ezeket a levegőbe, a földekre, de már az élővizekre is terítve. Vasdarabokat helyezett a vízre, amelyeket úszó járműveknek nevezett, és ugyanígy fémtárgyakat küldött a levegőbe, repülőgépeknek nevezve őket. Összekevert olyan kémiai elemeket, amelyek eddig sohasem találkoztak, mert taszították egymást, s különbségükből addig nem létező, a Föld polaritásától és a légköri villámlásoktól független, földi elektromos feszültséget (és elektro-szmogot) hozott létre. Végül felhozta a hasadó anyagokat is, a külszínre helyezve olyan sugárzásokat, amelyek eddig nem hatoltak át a föld kérgén.

Most vagyunk tanúi annak, hogy az ősi és a modern világfelfogás (kultúra) szembekerül egymással. Samuel P. Huntington felvetése a civilizációk harcáról egyre markánsabban megmutatkozik.²⁴ A modern, nyugati kultúra verseny és együttműködés (competition and co-operation) felfogása ugyanis, összefoglalva, az emberi, kétdimenziós színtérre van csupán tekintettel, amelynek érdekében feláldozza a természetet. Az ősi kultúra bevonna a szándékaiba azt, együttműködésben kíván a természettel cselekedni, közös koertív (coertion) állapotát kívánja tenni cselekvését. Három dimenzióban látja a világot: a földfelszín alatti és fölötti szférát is figyelembe veszi, térben él, s tudja, hogy ebben más szándékok is léteznek. A két dimenzióban élő ember egyedül saját szándékaiban gondolkodik – mint korábban írtuk, a *számára* jó és rossz által kijelölt dimenziókban.

Az iszlám és a kínai világfelfogás képviseli a legnagyobb ellenpontozást a globalizáltnak szánt modern, szabadpiaci kapitalista életmódhoz képest. Mindkettő az individualista egyén feloldódását képviseli és gyakorolja. Az iszlám magának az *életnek az elengedését* és feláldozását is lehetővé teszi spirituális cél érdekében (ősi hősi magatartás-eszmény²⁵), míg a kínai kultúra az egyéni alkotás, az *egyén eredetiségének elengedését* engedi meg gyakorlati célok reményében (ősi közösségi magatartás-eszmény). Mindkettő ismeri és gyakorolja is ugyanakkor az együttműködést a saját kultúrán belüli társadalmi szinten, s a versengést is, de nem elsősorban és kizárólag a fogyasztói szinten. S a 21. századig megőrzött ősi világvégük ma hihetetlen erővel párosul a modernitás tudás- és technológiai eredményeinek csúcsteljesítményeivel.

A főlegyenesedett ember aszimmetrikus agyával és ennek megfelelően kétpólusú, szubjektív modern világképével évezredekig körbevándorolva napjainkra szembetalálkozott ifjúkori, pre-önmagával a Földön. E találkozás feldolgozása megköveteli a gömbszerű, térbeli, planetáris világlátás újra-elsajátítását.

Gömb-gondolkodás és trialektika

A gömb-gondolkodást, másként planetáris gondolkodást, a New Age irányzatai holisztikus világlátásnak nevezték el. Ennek szemléleti alapjai, mint például a fenntarthatóság-gondolat jelszava, a „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!” (igen közel járt a német felvilágosodás Kant-féle kategorikus imperatívuszához: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor általános törvényhozás elvéül szolgálhasson”²⁶ Ez az axióma az európai filozófiai-kulturális kánon részévé vált (nyomai még a *Tragédia* második prágai színében is kimutathatók – „S bár új utat tör, bizton célra ér. – / Művéből fog készíteni új szabályt”),²⁷ azonban mindkettő inkább erkölcsi közhellyé vált, a környezettudatosság növekedésén túl limitált tényleges szemléleti hatással.

Álláspontom szerint mindkét felszólítás megmarad az ellentétpárokban gondolkodó, vetélkedő féltekés, ha úgy tetszik a dialektikus világfelfogás keretei között. Kanté az egyént és a társadalmat, a New Age-é, meglehetősen hasonló módon, a magánszférát és az emberiséget állítja sarkosan szembe egymással, absztrakt, minden egyéb összefüggéséből kiragadott világban. A szembeállításokon alapuló gondolkodást kívánja meghaladni a Budapest Club egyik megalapítója, László Ervin (Ervin Laszlo) „planetáris tudat” felfogása, amely az egyéni két-féltekés agyműködésen túl a némileg misztikus közös gondolkodásra tesz javaslatot, azonban szempontunkból fontos tétele, hogy „az emberiség a természetben belül alakítsa ki otthonát”.²⁸ Ez – ha nem rousseau-i gondolatnak vesszük – a nyugati-gondolkodású természetet kiaknázó-legyőző dialektikát időbeli-történeti és a fizikai-földrajzi globális gondolkodási szférába, a tanulmányunk elején jelzett háromdimenziós térbe helyezi vissza. Ez az általam gömbszerűnek nevezett gondolkodás a kétségtelenül létező hatás-ellenhatásokat, téziseket és antitéziseiket időbeli-térbeli *környezetük viszonylatában* (a nyelvészetben kontextus kategóriaként jelzett térben) is vizsgálja, s ezért nevezhető trialektikusnak.

E trialektikus szemlélet módszeres alkalmazásának egyik eszközét kívántam bevezetni a kultúrák „társadalmi arénáját” jellemző tetraéder-modell bevezetésével,²⁹ amelyet az egyetemi kultúraelmélet oktatás során folyamatosan használok. A tetraéder modell alkalmas különböző társadalmak/kulturális folyamatok megragadására és komparatív elemzésre.

Az 1989-ben kidolgozott tetraéder modell a szerves létet meghaladó értelmes lények közösségének szemléltető ábrázolása. E létmód újdonsága a *kollektív memória* vagy történeti emlékezet megjelenése, amely a legkisebb közösségektől (egészen a családig) a nemzeti vagy azon túli szintig terjedhet – az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb kultúraelméleti és társadalmi kérdése épp ez utóbbi állítás megkérdőjelezése vagy alátámasztása. A tetraéderen belüli folyamatok részben a négy sarokpont között oda-vissza folynak, elvonva egymástól vagy erősítve egymást, a tetraéder így megnyúlhat vagy laposodhat egy-egy adott irányban. Ugyanakkor a piaci- és információcsere folyamatok egy önszerveződő kultúrában/közösségben a sarkok között, belül folynak, míg a központi irányításra vagy éppen globalizációra hajlamos erők/hierarchiák e belső folyamatokat kívültre, saját

1 Tudomány és társadalom

irányításuk alá helyezik – sőt magukat a sarokpontokat (az anyagi erőforrásokat, a hierarchiát, a produktumokat előállító termelést és a kollektív memóriát) is államosítják, ha totalitáriánus rendszer kiépítése a céljuk. A tetraéder modellel szemléltethető a totális államot lebontani törekvő nemzetállami törekvések is, amikor ismét megjelennek a belső kommunikációs és árucseres csatornák, s láttatható a szuverén és a globalizációs folyamatok együttes lehetőségessége is. Végül a legkisebb kulturális egység, a család szintjén a tetraéder modell segítségével szemléletesen kimutatható például a kétkeresős család-hierarchia és ennek életképes hasíthatósága.

A tetraéder modell jól alkalmazható a kultúrák különböző szintű egységeinek tipizálásában s így a kultúraelmélet oktatásában is, mivel az adott környezetbe, az adott természeti-társadalmi-történeti kontextusba helyezve ragadja meg az ember világát, talán elősegítve a gömb-gondolkodás kialakulását.³⁰

Jegyzetek

¹ Striker Sándor: *Az erkölcsi elv – költészet és eszme Az ember tragédiájában*. Bölcsész-doktori disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 1993.

² *Multatuli: Max Havelaar, avagy a holland kereskedelmi társaság kávé-aukciói*

³ Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója I-II*. Budapest, 1996.

⁴ *Magyar kiadások: Népszava Könyvkereskedés, 1924. Bartos Zoltán fordítása; Új Magyar Könyvkiadó, 1955. Faludy György fordítása; Európa Könyvkiadó, 1981. Balabán Péter fordítása. A Faludy-fordítás 1950-ben, Jáva gazdag és éheznek címmel, a Szikra Könyvkiadónál is megjelent.*

⁵ Németh G. Béla: *Tárgyas kutatás és légies fikciók együtt = Élet és Irodalom, 1997. november 1.*

⁶ Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: *Túlélési stratégiák – Társadalmi adaptációs módok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2007.

⁷ Jared Diamond: *Háborúk, járványok, technikák*. Typotex Kiadó, Budapest, 2001. Lásd még: *uő: Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007.

⁸ Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése, avagy a görögség és pesszimizmus*. Reclam Kiadó, Budapest, 1993. 29. o.). *Vö.: Søren Kierkegaard: Vagy-vagy*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978.

⁹ Marinus van Reymerswaele festménye a 'Bankár és felesége' a 16. század első feléből

¹⁰ Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977.

¹¹ Immanuel Kant: *Az emberiség egyetlen történetének eszméje világpolgári szemszögből*. In: *uő: A vallás a pusztaság határain belül és más írások*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1980.

¹² *A kufárok kiűzése a templomból, János 2, 13-25*

¹³ „Nem szolgálhatok Istennek és Mammonnak” Máté 6, 24

¹⁴ Hámori József: *Mit tud az emberi agy? Mindentudás Egyeteme, 7. előadás, 2002. október 28.* <http://www.dura.hu/html/mindentudas/hamorijozsef.htm>. Letöltés: 2014. augusztus 30.)

¹⁵ Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Helikon Kiadó, Budapest, 1997.

¹⁶ Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1967.

¹⁷ Claude Levi-Strauss: *Strukturális antropológia I–II*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁸ Kurt Lewin: *A mezőelmélet a társadalomtudományban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1972.

¹⁹ „Arról, hogy ez a jobbkezeség hogyan alakult ki, a tudományos hipotézisek mellett szórakoztató feltételezéseket is ismerünk. Érdekességként említhetnénk például a kitűnő angol történész és esszéista Carlyle 19. század végi hipotézisét, amely szerint a jobbkezeség kialakulásának oka az volt, hogy az ókori-középkori háborúkban a katonák bal kézzel tartották a védőpajzsukat, hogy a szívüket védjék; következésképpen jobb kézzel kezelték a kardot, lándzsát, ami a jobb kezét „ügyesítette”. Vagyis a jobbkezesesség – eszerint – a háborúzásnak köszönhető! Vagy vegyünk egy másik, már természettudományosabbnak tűnő elméletet a 20. század végéről. Szerzője, William Calvin elméletét *The Throwing Madonna* című könyvében is kifejtette. Eszerint a jobbkezeség a távoli emberelődöknél úgy alakulhatott ki, hogy a csecsemőjüket a szívük felett, bal oldalt tartó asszonyok jobb kezükbe fogott, hajtható eszközzel riasztották el maguktól és csecsemőjüktől a támadó ragadozókat. A jobb kéz ügyessége tehát feminin eredetű lenne. Mindkét elmélet szórakoztató, de jóval valószínűbb az a feltevés, hogy a jobbkezeség az emberre válás során lépcsőzetesen, a két lábon járással összefüggésben alakult ki. Valóban, a tudományos válasz a két lábon járással felszabadult kezek gazdaságos munkamegosztásában található: az egyik kéz – az esetek 90 százalékában ma is a jobb – nyúlt a vizsgálandó tárgy után, pattintotta a kódarabból a készítenő kőeszközt, míg a másik (90 százalékban a bal) besegített, tartotta a darabot stb. (Mint később látni fogjuk, a két agyfélteke következményesen kialakuló funkcionális aszimmetriája miatt egyébként a bal kéz (jobbkezeseknél is!) bizonyos – például a térben való – mozgással kapcsolatos műveletekben többet tud, mint a jobb.) Eredetileg tehát – a *Homo habilis*-nál, a *Homo erectus*-nál – a gazdaságosabb munkamegosztással volt kapcsolatban a kézhasználati preferencia. De hogyan vált a jobb kéz a domináns kézzé? A máig legmeggyőzőbb tudományos elmélet a domináns jobbkezeség kialakulására Marian Annett nevéhez fűződik. A teória genetikai, s abból indul ki, hogy a testi, bilaterális szimmetriát s egyben a valamilyen kezűséget is egy olyan gén határozza meg, amely két formában („allél”) fordulhat elő: „right shift”, „jobbra toló” (RS+) formában, illetve „balra toló” (RS-) formában. Annett tapasztalati tényekkel is alátámasztott elméletének lényege, hogy a szimmetrikusságot „biztosító” génben valamilyen, minden bizonnyal mutáció okozta mechanizmus az emberelődök fejlődésének viszonylag korai szakaszában a jobbra forgató formát tette dominánssá, s ez hozta létre az emberelődök többségében a jobbkezeséget. Másrészt az RS- (recesszív) formáció nem eredményezhet automatikusan balkezeséget, csak egy neutrális helyzetet, amelyben egyaránt kialakulhat bal-, illetve jobbkezeség. (Ezért van az, hogy két balkezes szülő utódai egyaránt lehetnek bal- és jobbkezesek, ugyanakkor az örökölt „kétoldali” RS+ formáció egyértelműen jobbkezeséget eredményez.) Annett teóriája jól magyarázza a kialakult százalékarányokat. A genetika Mendel-féle szabálya szerint az utódok 25 százalékában két RS+ allél lesz, 50 százalékánál fele RS+, fele RS-, azaz az RS+ dominanciája miatt az utódok 75 százaléka eleve jobbkezes lesz. Ugyanakkor az utódok 25 százalékában mindkét allél RS-; ezek fele tehát – ha nincs irányított

1 Tudomány és társadalom

környezeti ráhatás – jobb, másik fele balkezes lesz. Az így kialakult arányok megközelítik a populációk nagy részében szokásos 90 százalék jobb, 10 százalék balkezeséget.” (vö.: Hámori, i. m.)

²⁰ „Itt csak megjegyzem e paid, pajt szóból származik a pedagógus = nevelő szó. Jelentése: aki a kis bajkeverőkkel, pajtásokkal foglalkozik, neveli őket.” (Varga Csaba: Szófejtés – orvosi témakör www.varga.hu/.../_Varga%20Csaba%20ORVOSI%20TEMAKOR.doc)

²¹ „A beszéd kialakulásának kérdésében az eredendő jobbkezesésre alapoz egy ma is a Kolumbia Egyetemen dolgozó tudós, Le Doux hipotézise. E szerint az előembernek még nem volt beszédközpontja, még szimmetrikus volt a két félteke. Az előemberek kommunikációja gesztikuláció volt, ami nagyon erős kommunikáció lehetett. Ha Olaszországban járunk, de nem is kell odamenni, elég ha megnézünk egy olasz tévéadót, jól látható, hogy akár fontos a téma, akár nem, az emberek gesztikulációval segítik a beszédet. Az előember ezt beszéd nélkül csinálta, aminek az volt a következménye, hogy ez a terület a fali lebenyen mindinkább érzékeny lett erre a kommunikációra, méghozzá, minthogy ez hangkiadással is párosult, az előbb csak tagolatlan, később tagolt hangokra érzékeny beszédközpont is itt indukálódott. Ez egyébként anatómiai, szerkezeti aszimmetriát is létrehozott a beszédérzékelésben érintett bal halántéki, illetve a beszédet nem érzékelő jobb halántéki lebeny között. Majd később, a gége fejlődésével párhuzamosan kialakult a bal frontális lebenyben a beszéd motoros régiója is. Miért a bal oldalon? Azért, mert az előember jobbkezes volt, s mint ismeretes, az agypályák keresztezettek.” (Hámori, i. m.)

²² Hámori, i. m.

²³ David Matsumoto: A kultúra és az én: Markus és Kitayama független és kölcsönös függőségi énfelfogásról szóló elméletének empirikus ellenőrzése. In: Nguyen Luu Lan Anh és Fülöp Márta (szerk.): Kultúra és pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

²⁴ Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006.

²⁵ Háborzongató tény, hogy az Oszama bin Laden levadászását célzó amerikai katonai akció fedőneve 'Geronimo' volt. Az apacs indián főnök a hősi indián ellenállás szimbóluma mindmáig, s az amerikai indiánok körében nagy felháborodást és tiltakozást váltott ki hősiük és a terroristavezér azonosítása. Kívülállóként mondhatjuk, hogy a kód-név választás sokat elárul az amerikaiak tudatalattiba taszított világfelfogásáról.

²⁶ Immanuel Kant: A gyakorlati ész kritikája. Franklin Társulat, Budapest, 1922.

²⁷ Madách Imre: Az ember tragédiája. Tizedik szín. 2515–2516. sorok

²⁸ Ervin Laszlo: Planetary Consciousness: Our next Evolutionary Step, Cybernetics & Human Knowing, Vol. 4. no. 4. 1997. <http://www.imprint.co.uk/C&HK/vol4/v4-4laszlo.html>. Letöltés: 2014. augusztus 30.)

²⁹ Sándor Striker: Culture for Sale – Voluntary Education Under Pseudo-market Conditions in Contemporary Hungary. The Voluntary Sector in Eastern Europe. INTERPHIL Conference, Gellért Szálló, Budapest, 1989.

³⁰ A tanulmány 2011-ben egyetemi habilitációs munkám első változatának kiindulópontja volt, s végül a 2014. szeptember 5-én benyújtott habilitációs kötet záró fejezetét képezte. Egy hónappal később, 2014. október 6-án jelentették be, hogy a 2014. évi orvos-életnani Nobel-díjat megosztva egy amerikai-brit tudós és egy norvég tudós-házaspár, John O’Keefe, May-Britt Moser és Edvard Moser kapták az agyban felfedezett „GPS” illetve „térsejtek” és „hálózati sejtek”-ért. A méltatás szerint „Az agy belső GPS-ének felfedezése

paradigmaváltást jelentett a magasabb kognitív funkciók celluláris alapjainak megismerése szempontjából.” A tanulmány spekulatív módszerrel tett kísérletet ezen meghatározó feltárására, az agyműködés és az ember világhoz és önmagához való viszonyulásának áttekintésére, felvetve, hogy e kettő kölcsönössége új kontextusba kerülhet, s a szubjektívált világkép gömbszerűbbé, a gondolkodásmód fenntarthatóbbá válhat.

Bánat

T. Kiss Tamás

Durkó Mátyás életútja

A felnőttekkel való foglalkozás, a felnőttek tudásának bővítése, általános és szakismereteik pótlása, kiegészítése és gyarapítása – ha koronként eltérő mértékben és módon is – alapvetően az iskolarendszer valamiféle meghosszabbítása volt. Magyarországon a 18. századtól kezdve hosszú ideig a műveltség – az „ész, a fény, a világosság” – terjesztése, a művelődés lehetőségeinek kiterjesztése volt a cél, felvilágosító előadásokkal, a korszerű ismeretek továbbadásával. Ám a 19. század végén a népnevelés, a két világháború között az iskolán kívüli népművelés, majd – nagyon rövid ideig – a szabadművelődés, később, az 1960-as évektől a népművelés, illetve a közművelődés centrumában már – kimondva-kimondatlanul – az egyes társadalmi rétegek iskolázási, műveltségi hátrányai mérséklésének, egyfajta esélyegyenlőségének megteremtésének igénye áll.¹ A 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben jelentkezik az a lényeges pedagógiai probléma, miben és hogyan különbözik a felnőttek tanulása, ismeret-elsajátítása a felnövekvő nemzedékétől? Felmerült az a kérdés is, lehetséges-e nevelni a felnőttet? Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ember szellemi fejlődése nem válik befejezetté nagykorúvá válásával, az újabb és újabb feladatok, élethelyzetek pedig nemcsak új ismeretek, hanem új módszerek, technikák, alkalmazkodási készségek elsajátítását kívánják meg. A kérdés mögött azonban nem csupán a 19. századi eszmény, a „kiművelt emberfők” biztosította termelésnövelés kívánalma állt, hanem a 20. században jelentkező különféle ideológiai-politikai aktivitásokra serkentés is meghúzódott.

A felnőttek nevelhetőségét képviselő irányzat karakteres hazai képviselője a 20. század második felében Durkó Mátyás volt. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem professzora 1956-tól számos munkájában fejtette ki – az általános embernevelés (antropagógia) részének tekintett népművelés, illetve közművelődés elméletével a részleges átfedés viszonyában álló – felnőttnevelés mellett szóló érveit és indokait.²

Durkó Mátyás „gyökerei” alapvetően a 20. századi Magyarország két városához, Békéshez és Debrecenhez kötődnek. Első tizenöt évét Békés, e tipikusan alföldi kis mezőváros társadalmi és kulturális viszonyai, szűkebb környezete életkörülményei határozták meg. Felmenőit az 1700-as évek elejéig visszavezető Durkó családjának története a 20. századi hazai középosztály társadalmi mobilizációs tendenciáinak mintája lehetne.

1926. január 27-én született Békésen, második gyermekként, nővére, Durkó Anna után. Apai nagyapja, Sebestyén Mátyás pályaőr volt, anyai nagyanyja parasztcsaládból érkezett. A dolgozó, munkaszerető, vállalkozó szellemű szülők felfelé törekedtek: a munkás- és paraszti sorsból a középosztályba, a kisvárosi polgári létbe. Édesapja, idősebb Durkó Mátyás – a nyolc gyerek közül a legidősebb – kereskedősegéd lett. Amikor az 1920-as

években édesanyja öröklött fél házrészét eladták, vásári kereskedőként járta az országot Békéstől Debrecenig, majd textilkereskedést, „rőfösboltot” nyitott Békésen két alkalmazottal. Durkó volt munkatársa, a tanszékvezető-helyettes, majd tanszékvezető Soós Pál úgy véli, Durkó családjára is érvényes mindaz, amit Németh László 1943-as szárszói beszédében a kispolgárságról mondott: „A közhelyes szocialista gondolkodás [...] némi lenézéssel kezeli a »kispolgárokat«: a földes parasztságot, a szabad iparosokat, kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, az értelmiséget. [...] Pedig [...] az az iparkodás, gazdasági tudás, fogékonyság, ami egy nemzet ereje, elsősorban a kispolgári réteg tulajdona. Mondjam-e, hogy ezek a kispolgárok valamennyien munkások? Az még a húsz–negyven holdas gazda is, [...] az a kisiparos, aki jó időkben segéddel dolgozik, sőt horribile dictu, az az iskolai tanárnő is [...]. Iszonyú rombolás lenne ezeket a kispolgárokat [...] elméletekhez nyomorítani.”³

Az édesapa, Durkó Mátyás az első világháborúban tizedesként teljesített szolgálatot, s mivel az egyik isonzói csatában sebesült parancsnokát kimentette a tűzvonalból, 1938-ban vitézi címet, 1940-ben pedig megváltással – törlesztéses alapon – 16 hold vitézi földet kapott. (A vitézi címet elsőszülött fia, ifj. Durkó Mátyás 1944-ben megörökölte.⁴) A föld árát azonban képtelen volt törleszteni, így az nem került a tulajdonába, de gazdálkodhatott rajta. A második világháború idején is szolgálatot teljesítő, 30%-os rokkant édesapa a kereskedését sem tudta megfelelően működtetni, arra kényszerült, hogy elbocsássa az alkalmazottakat. Ám az üzlet egyre rosszabbul ment. Az apa 1947-ben meghalt. Az anya, Nagy Anna középparaszti család gyermeke volt. Hatan voltak testvérek, hárman maradtak életben. Nagy Anna hat hold földet és fél hold szőlőt örökölt. Férje halálát követően egyre kevésbé tudott boldogulni a földdel, a kereskedéshez nem értett, az üzlet 1950-ben végleg tönkrement – ehhez a politikai-ideológiai körülmények is hozzájárultak. Az özvegy a vitézi földet többször is felajánlotta az államnak, de mindig visszautasították. A harmadik felajánlás után a családot arról értesítették, hogy mivel a föld nem volt sohasem a család tulajdonában, csak a használati jogot gyakorolták, nem lehet róla lemondani, ugyanakkor juttatást sem kaphatnak érte. Hasonló történt az édesanya földterületeivel is. Két nagybátyját – Sz. Nagy Lászlót és Sz. Nagy Istvánt – tíz-tíz hold magas aranykoronájú földjeik miatt az 1950-es években kuláknak bélyegezte a hatalom, annak ellenére, hogy az utóbbi nem tért haza a hadifogságból (a hírek szerint meghalt), és a földjét Durkó Mátyás anyai nagyanja próbálta műveltetni.

Ifjú Durkó Mátyás Békésen, a helyi református elemi iskolában kezdte tanulmányait 1932-ben, s a középiskolát is Békésen, a református Szegedi Kis István Gimnáziumban végezte el. A szülők csupán rövid ideig tudtak gondtalan gyermekkort és tanulási lehetőségeket biztosítani két gyermekük számára. A második világháború idején már megkezdődött a családi élet anyagi alapjainak fokozatos romlása. Mivel a gimnazista diák, Durkó Mátyás jó tanuló volt, tanítványokat vállalt: négy tanítvány tanítása mellett érettségizett 1944. május 1-jén, kitüntetéssel. Gimnáziumi tanulmányai során, az utolsó két évben több tárgyból iskolai, írásbeli pályatételt nyert. Bevallása szerint első „pedagógiai tapasztalatait” – azaz hogy milyen egy igazi pedagógus, illetve tanár–diák viszony – a békési református gimnázium vallástanára révén szerezte. Vezetésével román környezetben, falusiak, tanyasiak körében végeztek társadalmi és gyermekgondozói munkát. Túróczy tanár úr bibliaóráin gyakorta emlegette tanítványainak – Tamási Áronra hivatkozva –, hogy az

1 Tudomány és társadalom

ember életében kell lennie egy alapvető célnek. Durkó számára ezt a célt a szolgálat jelentette. A szolgálat mint életelv mélyen beleivódott a szorgalmas és mindig tetterre kész fiatalemberbe, aki maga is tele volt segítőkészséggel, tudatos jobbítani akarással, a változtatás ambíciójával. Emellett rendkívül érdeklődő, szenzibilis alkatával erősen vonzódott minden elsajátítható ismerethez, szinte valamennyi készségét fejleszteni igyekezett.⁵ Megérintette a cserkészmozgalom – különösen a népi hagyományokat ápoló és terjesztő regőscserkészlet – szellemisége. A legmélyebb élményt azonban mindenekelőtt és mindenekelőtt a református ifjúsági mozgalom, a Soli Deo Gloria által szervezett Magyar Élet nyári balatonszárszói táborozásokon való részvétel jelentette számára 1942–43-ban. Középiskolás korának – ekkor már harmadik és negyedik osztályos diák – életre szóló, meghatározó nagy élményeit az Exodus Körrel (vagy ahogyan néhányan nevezték, az „alexandriánusokkal”) való találkozások jelentették. Ezek hatása időről időre megmutatkozik írásaiban, gondolkodásmódjában.

A katonaköteles ifjú 1944 szeptemberében a Dunántúlra, levante-munkatáborba került, ahonnan Németországba akarták vinni. Durkó Mátyás életveszélyes kockázatot és bujkálást vállalva Kaposváron megszökött, és karácsonyra ismét otthon volt Békésen. Itt élte át a háború utolsó és a béke első napjait. A nehéz, sorsfordító történelmi idők terhe alatt korán érő nemzedékének célratörő tagjaként szinte felnőtt fejével gyalogolt el 1945-ben Békésről Debrecenbe, egyetemi tanulmányai színhelyére.

Durkó Mátyás az 1945/46-os tanévben iratkozott be a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–francia szakára. Jó képességei, amelyek már a gimnáziumban is megmutakoztak, egyetemi tanulmányai során sem hagyták cserben. Durkó számos kiváló debreceni egyetemi tanár szellemiségéből meríthetett itt, kisebb vagy nagyobb mértékben. Egyetemi leckekönyvében olyan oktatók neve található, mint Karácsony Sándor, a magyar nyelvtörténeti kutatásokat megalapozó Bárczi Géza nyelvész, a magyar folklór ősi és keleti elemeit kutató Lükő Gábor, a költő és irodalomtudós Juhász Géza, vagy az egykori kultuszminisztériumi államtitkár, Hankiss János, aki a Francia Intézet igazgatója volt, s a francia irodalom népszerűsítéséért a francia becsületrenddel tüntették ki. De szoros kapcsolatba került a kétszeres Baumgarten-díjas irodalomtörténész Barta Jánossal, a neveléstörténész Jausz Bélával, a pedagógiai pszichológia kérdéseit kutató Kelemen Lászlóval és a Kelet-Közép-Európa összehasonlító néprajzával foglalkozó Gunda Béla professzorral is.

1947-ben kitűnő és dicséretes eredménnyel alapvizsgázott. Sajnos, ugyanebben az évben meghalt az édesapja: már nem örülhetett fia gyorsan felívelő egyetemi pályafutásának. Az alapvizsgák letétele után, 1947. december 1-jétől 1948. szeptember 1-jéig az egyetem Francia Intézetének gyakornoka volt. Irodalomelméleti dolgozatával elnyerte a bölcsészkar magyar irodalmi pályadíját. 1948. szeptember 1-jétől 1950. március 31-ig az egyetem Magyar Irodalmi Intézetében tevékenykedett mint díjtalan gyakornok. 1949-ben kitűnő szinten tette le a magyar szakvizsgát, jó eredménnyel a franciát.

Soós Pál szerint Durkó Mátyás szellemi útkeresése során „nem véletlenül került Karácsony Sándor szellemi vonzáskörébe, minden későbbi kritika, támadás, elhallgatás és háttérbe szorítás ellenére (elkes tudatossággal) vállalta őt legfőbb mesterének”. Karácsony Sándor „külön, önálló, eredeti ágat, sajátos irányzatot, sőt mozgalmat képviselt. A szó legszorosabb értelmében polihisztor volt, »szellemi ezermester«. A protestáns meg-

újulási mozgalmak egyik nagy vezéregyénisége, kitűnő publicista-szerkesztője és teoretikusa, kiváló irodalomtörténész, nyelvész, szépirodalmi író, a Bartók–Kodály-életmű, a magyar népdal és néprajz egyik legelső értője, ismertetője és terjesztője. Mindezek mellett, illetve mindezekkel együtt a szabadművelődési rendszer megalkotója, szellemi és politikai vezetője, a huszadik századi magyar pedagógia és pszichológia egyik legnagyobb elméleti és gyakorlati művelője. Végül, de nem utolsósorban a sajátosan Karácsony-i értékfilozófia, társaslélektan és felnőttnevelés megalapozója.”⁶

Durkó Mátyás élete során – jóllehet annak nagy része a szocializmus évtizedeire esett – soha nem ingott meg abban a meggyőződésében, hogy Karácsony Sándor felnőttnevelési koncepciója a legjelentősebb teoretikus-tudományos teljesítmények közé tartozik.⁷

Durkó „másik szellemi forrásvidékét” a népi írók munkásságában és a népi mozgalomban jelöli meg említett munkájában Soós. Közülük is különösen Németh Lászlót, Veres Pétert és Móríc Zsigmondot vallja tanítómesterének. Persze a debreceni bölcsészhallgatóknak nem volt nehéz felfedezni a szinte természetes találkozási pontokat és kölcsönhatásokat Karácsony Sándor szellemisége és a népi írók eszmevilága között. Az e két forrásból származó eszmék és eszmények – mint „a másik ember” megbecsülése, az erős közösségi és magyarságtudat, a demokratikus, népben-nemzetben gondolkodás, a valóság tisztelete – szétválaszthatatlanul egybefonódtak Durkó alakuló személyiségében és gondolatvilágában. Olyannyira, hogy egész emberi magatartását és nevelői munkáját áthatotta az igény: keresse a hangot és a kapcsolatot a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű és műveltségű emberekkel, akiktől, mint vallotta, mindig elleshet valami újat, valami fontosat. Ellenfeleire, gáncsoskodó kollégáira is úgy tekintett, mint olyan emberekre, akiket meg lehet és kell győzni saját felfogása jogosságáról, hasznosíthatóságáról.

Világnézetének alakulására, mint abban a történelmi időben oly sok fiatalra, erős hatással volt a marxizmussal és a kommunista párttal történő találkozás élménye – pozitív és negatív értelemben egyaránt. Révai József, Lukács György és nem utolsósorban Makarenko akkoriban nagyon divatos – egyébként Karácsony Sándor által is felkarolt – munkáit olvasta. A „fényes szelek” rövid időszaka kitörölhetetlen, de ellentmondásos nyomokat hagyott Durkó Mátyás életében. A mindig közösségben, társadalomban, kulturális értékekben gondolkodó fiatalember mélyen átélte a korszak újra törő lendületét, de a „rettenetes évek” történéseit is. Élete végéig feldolgozatlan maradt számos lelkiismereti konfliktusa, csalódása az általa oly nagyra becsült emberekben.

A fiatal és fogékony Durkó Mátyást, mint korosztályának többségét, elragadta a „holnapra megforgatjuk az egész világot” forgószele. A fényes szelek generációjának tagjaként – a rá később is annyira jellemző módon, hatalmas energiával – lelkesen veti bele magát a közéletbe. Politikai és felvilágosító népművelő munkát végez. Szinte „misszionárius szorgalommal” vesz részt az ismeretterjesztésben. Előadásokat tart a városban és a Debrecen környéki településeken is. „Volt Debrecentől mintegy tíz kilométerre egy tanyaközpont, Ondód – mondja. – A Szabad Föld [korabeli napilap] szervezett irodalomterjesztő, irodalomnépszerűsítő felolvasásokat ezen a helyen. Én, mint harmadéves egyetemi hallgató vállaltam egy előadást, ami azt a címet viselte, hogy »Fényesebb a láncnál a kard«. [...] Elmentem ebbe a tanyaközpontba, ahol egy nagy istállóban fogadtak, egy szál körte égett. Negyven-ötven ember ült ott és várta az előadás megkezdését. Én készültem erre, megírtam az előadás vázlatát. Már vagy félórája beszéltem, amikor látom, egyik ember

1 Tudomány és társadalom

is, a másik ember is alszik. Az én addigi előadási-nevelői tudásom, az előadó–közönség kapcsolatáról kialakított elképzeléseim összetörték egy pillanat alatt. Az eredmény az lehetett: az én gyönyörűen elkészített előadásvázlatomat ott helyben összetéptem és elkezdtem magamtól, teljesen szabadon Petőfiről beszélni [...]. Végül egy jó kis előadás kerekedett ebből a helyzetből. Számomra a probléma volt a legizgalmasabb kérdés: mi lehetett az oka a látottaknak, tapasztaltaknak?⁸ Kulturális népszerűsítő munkája mellett 1945-ben a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségben (MADISZ) is tevékenykedik (a szervezet 1944 végén, kommunista kezdeményezésre alakult, de ekkorra már teljes egészében kommunista irányítás alá került). 1947–48-ban az egyetem Bölcsészettudományi Kara Ifjúsági Szervezetének elnöke lesz, s e minőségében – a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egyesületének Szövetsége (MEFESZ) Budapesti Központi Intéző Bizottságának tagjaként – a már ugyancsak kommunista vezetésű ifjúsági szövetség debreceni szervezetének oktatási felelősévé nevezik ki. 1948 augusztusában belépett a Magyar Kommunista Pártba (MKP), majd a két munkáspárt egyesülése után a Magyar Dolgozók Pártjába (MDP). Még ugyanebben az évben a spártai körülmények között működő és keményen autoriter „kritikai–önkritikai” léggömb támaszto hathetes pártiskolán vett részt. A pártiskola elvégzése után új feladattal bízta meg a párt: 1948. október 1-jétől a Debreceni Ságvári Endre Főiskolás Népi Kollégium igazgatójává nevezik ki – miután az MDP 1948. szeptember 19-i, a NÉKOSZ-t (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) elitelő határozata következtében a szövetség rendszere fokozatosan elszürkült, s megkezdődött a népi kollégiumoknak az állami kollégiumokkal való egyesítése. A tisztséget 1950. szeptember 1-jéig tölti be (a NÉKOSZ-t ekkorra már, 1949. július 10-én, a Rajk-perrel kapcsolatba hozva felszámolták). A Ságvári-kollégiumbeli tevékenység mindazonáltal meghatározó pedagógiai élményt jelentett számára, és olyan ifjúság- és felnőttnevelési tapasztalatokhoz juttatta, amelyeket későbbi andragógiai munkásságában hasznosítani tudott.

A hatalom természetesen figyelemmel kíséri Durkó Mátyás közéleti aktivitását. Tagjává választják az Egyetemek Kommunista Ifjúsági Intéző Bizottságának. Két éven keresztül az Egyetemi Pedagógus Szakszervezet üb-titkára, majd pártbizalmi, tagja az egyetemi pártalapszervezet vezetőségének, az MDP Megyei Bizottsága középfokú propagandista-képző szemináriumának vezetője. A Békés-Tarhosi Zenegimnázium létrehozásának önkéntes segítője.

Az „első figyelmeztető jelet” 1951-ben érzékeli. A párt alapszervezete 1951. október 2-án szigorú, megalázó önkritikát gyakoroltatott vele, amelyet pártfegyelmi követett, végül Durkó „szigorú megrovásban” részesült. A fegyelmi ítélet oka, hogy 1950 januárjáig nem tárta fel teljes őszinteséggel osztályhelyzetét a párt előtt. A „soha, sehol, semmikor” szülői intelem okán félt említést tenni édesapjától örökölt vitézi címéről, és a megörökölt hét hold földről.

Ám Durkó Mátyás személyes és szakmai életében az előző, 1950-es év pozitívumokat is hozott. Ekkor vette feleségül Bálint Editet, aki egész életében szerető társa, támogatója, „házi titkárságvezetője” volt. Bálint Edit 1930. február 14-én született Debrecenben. Édesapja – Bálint Mihály – nyugdíjas tanító, aki 1919-ben tagja volt a nagyszántói direktóriumnak, édesanyja – Huszti Irma – tisztviselő, majd nyugdíjba vonulását követően takarítónő. Bálint Edit Debrecenben végezte középiskolai tanulmányait, 1948-ban liceumi érettségit tett, jó eredménnyel. Érettségi után a Debreceni Pedagógiai Főiskolára iratkozott be, biológia–földrajz szakra, de a főiskolát az intézmény Egerbe költözése után abbahagyta.

1952-ben az Orvostudományi Egyetem szülészeti klinikáján könyvtáros. Ahhoz, hogy röntgenasszisztensi tanulmányokat végezhesen, orvosírnoki félállást vállalt az SZTK-ban, közben a klinikán, az I. számú sebészet röntgen-laboratóriumában mint externista folytatott gyakorlatot. 1957. július 22. és 1958. november 1. között a Hajdú-Bihar megyei Tanács I. sz. Rendelő Intézetében röntgenasszisztensként dolgozott, majd visszakérült az Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elme Klinikájára, ahol az idegsebészeti laboratóriumában, asszisztensi beosztásban tevékenykedett. Házasságukból egy gyermek, Durkó Edit született 1951. január 21-én.

Edít lánya a gimnáziumban a francia nyelvet választotta, francia–magyar szakos lett. Azonban sem Debrecenben, sem a megyében nem akadt tanári állás, ezért Budapesten keresett munkahelyet. Ugyanabból az iskolából ment nyugdíjba, ahova édesapjával együtt 1975-ben betette a lábát. Mintegy 38 évig tanított ugyanazon a helyen, ugyanabban a Kassák Lajos nevét viselő gimnáziumban.

Durkó Mátyást 1950. április 1-jétől tanársegéddé nevezik ki a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetben, ahol 1953. december 31-ig dolgozik. Közben 1950. március 30-án sikeres vizsgát tesz, megszerzi a magyar–francia középiskolai tanári oklevelet. Az intézetben különösen nagy hatással volt rá Jausz Béla és Barta János professzor. Feladata hetente két kötelező irodalomelméleti kollégium és szakszeminárium tartása. Bekapcsolódott az intézet tudományos munkájába is. Munkatervét az MTA is elfogadta, tudományos ösztöndíjat kapott. Előbb Móricz Zsigmond, majd Oláh Gábor munkásságával foglalkozott. A század egyik legnagyobb magyar regényírójáról több tanulmánya, közleménye jelent meg az *Irodalomtörténet*, az *Építünk* és az *Irodalomtörténeti Közlemények* című folyóiratokban, de más kiadványokban is. Elsőként kutatta fel és gyűjtötte össze Móricz folyóiratokban, napilapokban rejtőző 1918–19-es írásait, és adta közre 1953-ban önálló kötetben. Bevezető tanulmánya – Móricz e korszakának politikai, irodalomtörténeti és művész bemutatása – és Móricz írásaival kapcsolatos jegyzetei máig útbaigazítók.⁹ 1918–19-hez (és Debrecenhez) kapcsolódik Móricz *Légy jó mindhalálig* című regénye, amelyről 1953-ban Durkó az *Irodalomtörténet*be írt tanulmányt, majd 1954-ben ő rendezte sajtó alá a regényt.¹⁰ Durkó számos önéletrajzában említi, hogy Móricz-könyveit megtámadta a Szabad Európa Rádió. A kritikákat a korabeli politikai légkör és a kötetekben olvasható jegyzetek vélt-valós szellemisége válthatta ki. Külföldi kritikusa nem értettek egyet Durkó szövegértelmezéseivel.

Közreműködésével került kiadásra az általa tisztelt, a szegényekért, elesettekért perlekedő Oláh Gábor novelláskötete. Ezután az író verseit rendezte sajtó alá: Oláh Gábor válogatott költeményeit a debreceni költő, Kiss Tamás előszavával és Durkó Mátyás jegyzeteivel jelentette meg az Alföldi Magvető Kiadó 1957-ben.¹¹ Kiss Tamás költővel együtt 1954-ben megszerkesztette a tiszántúli költők antológiáját, a *Túl a Tiszán* című kötetet, amelynek első írása a Durkó által közreadott Móricz-mű, a *Debrecen*.¹² Professzorai, Juhász Géza, Barta János és Bán Imre is elismerték a szorgalmas, nagy munkabírásu, oktatói és kutatói vénával egyaránt rendelkező tanársegéd teljesítményét. Irodalomtörténeti kutatásainak eredményeit ma is értékeli és számon tartja az irodalomtudomány.

Durkó Mátyás oktató- és kutatómunkája mellett kiterjedt irodalomszervező tevékenységet folytatott. 1951. október 1. és 1952. november 1. között a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Kelet-magyarországi Csoportjának szervező titkára és megyei összekötője, az irodalmi népszerűsítő előadások szervezője volt. 1952. november 1-jétől 1954. szept-

1 Tudomány és társadalom

ember 1-jéig a Magyar Írók Szövetsége Debreceni Csoportjának titkári teendőit látta el, miközben az *Építünk* című helyi irodalmi folyóirat szerkesztőbizottságának is tagja. 1953 januárjától 1955 júniusáig részt vesz az *Alföld* című folyóirat szerkesztőbizottsági munkájában. Magára vállalja a népi írók műveinek és a Magyar Élet könyveinek terjesztési feladatát is. Megszervezi a debreceni könyvkiadást: 1954. szeptember 1-jétől az Alföldi Magvető Könyvkiadó – az Írószövetség 1955-ben megalakuló kiadója, a Magvető debreceni „fiókkiadójának” – vezetője volt egészen annak 1957. augusztus 31-i megszűnéséig. (Az Alföldi Magvető első két kötete 1954 decemberében jelent meg.) Munkája eredményeként ez idő alatt mintegy húsz kötet került kiadásra, külön is segítve a tájegység íróinak megjelenését. Munkájának országosan is úttörő jelentősége volt.

Durkó Mátyást saját kérésére 1954. január 1-jével adjunktusi beosztásban áthelyezik a Módszertani Kabinetbe, ahol 1954. augusztus 31-ig dolgozik. Amikor a kabinetet feloszlatták, az egyetem Rektori Hivatalába kerül adminisztrátornak, 1954. szeptember 1-jétől 1955. augusztus 31-ig oktatási főelőadó. Hivatali ténykedését követően, kérésére, 1955. szeptember 1-jétől a Pedagógiai Tanszékre helyezik át – mivel adjunktusi állás nem volt – tanársegédnek.

A tanszéken nagy elszántsággal lát munkához. Addigi tudományos tevékenysége alapján – tekintettel a Borbély András kollégájával készített sikeres pályamunkára – 1955-ben az MTA engedélyezi, hogy rövidített aspirantúrán vehessen részt, akár irodalomtudományból, akár pedagógiából. Az ehhez szükséges filozófiai vizsgát 1958. február 8-án, szakmai vizsgáját – nevelésemleletről és neveléstörténetről – március 8-án, jeles eredménnyel tette le. 1958. április 2-án a Kossuth Lajos Tudományegyetemen – a neveléstudományból mint főtárgyból, a neveléstörténetből és a magyar irodalomból mint melléktárgyakból – *summa cum laude* minősítéssel a filozófia doktorává avatták.¹³

Durkó Mátyás értékrendszerének alakulására az 1956-os népfelkelés és szabadságharc nagy hatással volt. Nála is, mint számos „fényes szelek nemzedékbeli” kortársánál, az „odaalakulás” lelkesedését „a visszaalakulás drámája” követte. A Debreceni Forradalmi Bizottmány úgy döntött, hogy az Orvostudományi Egyetem területén működő kis hatósugarú amatőr rádió kapacitását meg kell növelni, mivel a közvéleménynek megbízható hírforrásra, szélesebb körű tájékoztatásra van szüksége. Durkó Mátyás a Szabad Debreceni Rádió, a Csokonai rádió munkatársa lett. Lelke mélyén még mindig élt a megaláztatás, amelyet 1951. október 2-án kellett elszenvednie, de a „karácsonyista”, „nékoszista” fiatal egyetemi oktató számára ennél sokkal fontosabb volt a szakmai és politikai gondolkodásával összhangban lévő feladat. 1956. október 29-től november 1-jéig volt a rádiónál. „[...] Kiss Ferenc hívott [...] a helyi Csokonai rádióhoz – emlékszik vissza. – [...] írtam egy cikket a semlegesség kérdéséről, és én jelöltem ki két napon keresztül a helyi újságokban megjelent híryanagot beolvasásra [...]”¹⁴ És ő játszotta furulyán a rádió szignálját, a *Debrecennek van egy vize* kezdetű népdal néhány taktusát.¹⁵ Durkó november 1-jén otthagya a rádiót és Debrecent is, egy alkalmi autóval édesanyjához, Békésre utazott. Visszatérését követően, a forradalom leverése után, a megszálló szovjet csapatok illetékesei letartóztatták. Kiszabadulását elsősorban felesége, Bálint Edit bátor és harciasan hősiessé fellépésének köszönheti – hajsza hán hán menekült meg tőle, hogy a Szovjetunióba hurcolják, vagy itthon perbe fogják. A forradalom alatti tevékenységéért az egyetem fegyelmi bizottsága 1957. június 13-án „szóbeli megrovásban” részesítette, a megrovást azonban

később törölték. Ám Durkó Mátyást nem tévesztette szem elől a hatalom: a politikai elhárítás tisztái elsősorban a bölcsészkar oktatói között szerették volna „szövetségeseket” találni. Tisztában voltak vele, hogy erre csak súlyosan terhelő adatok birtokában, kompromittálás, zsarolás útján lesz lehetőségük. Besúgónak Durkó Mátyás tanársegédet szemelték ki. Zsarolni próbálták, majd megfenyegették, ő azonban ellenállt.¹⁶ A forradalom leverése utáni időszakban szinte teljesen felhagyott a politizálással, az újonnan alakult Magyar Szocialista Munkáspártba (MSZMP) nem lépett be, minden energiáját munkájára, a kulturális tevékenységre és a tudományos kutatásra fordította.

Durkó Mátyás még a forradalom előtti, felszabadultabb időkben jelentős lépésre szánta el magát. Előterjesztést készített, amelyet az egyetem vezetése – egyetértően és támogatóan – 1956 márciusában továbbított az Oktatási Minisztériumhoz. A javaslatban – a népművelés társadalmi jelentőségére hivatkozva – azt indítványozta, hogy az egyetemen a tanárszakokhoz kapcsolódva vezessék be a felsőfokú népművelési szakképzést. A kérelmet a Népművelési Minisztérium is támogatta. Az Oktatási Minisztérium Egyetemi Főosztálya pedig – pozitív fordulatként – hozzájárult, hogy a debreceni tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének keretei között már az 1956/57-es tanévtől meghirdessék és megindítsák a Népművelési Szemináriumot Durkó Mátyás tanársegéd szakmai vezetésével.

A szeminárium az egyetem „kukatóriumában” kapott helyet egy kis és egy valamivel nagyobb helyiségben. Durkó 1957. április 1-jén adjunktussá lépett elő. A Népművelési Szeminárium – Durkó kiemelkedő elkötelezettséggel és energiával végzett, eredményes munkája elismeréséül – 1962-től felvehette a Pedagógiai Tanszék Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéki Csoportja elnevezését. Mi több, az 1963/64-es tanévtől megkezdődhetett a tanár szakhoz kapcsolt, ún. „C” szakos népművelő-képzés. Szakmai eredményei elismeréseként Durkó 1965. augusztus 1-jétől docensi kinevezést kapott. A következő évben, 1966-ban – felnőttnevelési témából – megvédte disszertációját. Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága 1967. január 25-én a neveléstudományok kandidátusává nyilvánította.

Durkó aktivitása ezután sem csökkent. Hatalmas munkabírással végzett, sokoldalú szakmai tevékenysége, elkötelezett erőfeszítése az 1970-es évtizedben meghozta gyümölcsét: Debrecen az andragógia hazai fővárosává vált! A Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéki Csoport 1971. február 1-jétől Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék lett, amelyet Durkó két egységbe szervez: Felnőttnevelési és Művelődéstudományi Szekcióba. 1971 őszétől megindulhatott a kétéves, az 1976/77-es tanévtől pedig a hároméves egyetemi kiegészítő levelező képzés is. Az új tanszék személyi feltételeinek megteremtésében és fejlesztésében Durkó két „forrásra” támaszkodott. Egyrészt arra törekedett, hogy a hallgatók közül kiválassza a legtehetségesebbeket, és előnyben részesítse a tudományos ösztöndíjasokat, a kutatói segédmunkát végzőket, másrészt, hogy gyakorlatból hozzon be szakembereket. Munkája elismeréseként 1978-ban professzori kinevezést kapott, 1975 és 1980 között a tudományos dékánhelyettes tisztségét tölti be. Növelte a szak presztízsét, hogy Durkó Mátyás meghatározó tagja a *Népművelési Értesítő*, a Népművelési Intézet 1960-tól az 1970-es évek közepéig megjelenő elméleti folyóiratának, s hogy 1974. január 1-jétől 1975. december 31-ig tudományos főmunkatársként vesz részt az MTA Pedagógiai Kutatócsoport munkájában. Kezdeményezésére 1976-ban megala-

1 Tudomány és társadalom

kult az MTA Pedagógiai Bizottságának Felnőttnevelési Albizottsága, a felnőttnevelés akadémiai képviselője, amelynek az elnöke volt (1977–88). Vezeteti a csak rövid ideig (1986) megjelenő, első önálló, időszakos elméleti és módszertani periodika, az *Andragógia* szerkesztőbizottságát. Létrehozta 1980-ban az egyetem kiadásában megjelenő *Felnőttnevelés, művelődés. Acta Andragogiae et Culturae* című periodikát.

A folyamatosan, óriási energiával végzett munka azonban kikezdte egészségét. Állapota 1984-ben erősen megromlott, olyannyira, hogy nyugdíjazását kérte. Ám az addigra már egyszemélyes intézménnyé vált tudós nem tud felhagyni minden tevékenységgel: konferenciákon vesz részt, továbbképzéseken tart előadásokat, publikál.

A rendszerváltás ambivalens várakozással tölti el. A mindig lelkesen optimista Durkó abban reménykedik, hogy „az új társadalmi talaj” éltetni fogja majd az andragógia tudományát – ám azt kell tapasztalnia, hogy az általa képviselt és kimunkált felnőttnevelés szemlélete és gyakorlata mindinkább háttérbe szorul. Keserű örömmel értesül róla, hogy az egyetem vezetése a névváltoztatást kezdeményező Soós Pál javaslatát elutasítja, a tanszék elnevezéséből nem engedi kitörölni a „felnőttnevelés” szót. A tanszék elnevezése Művelődéstudományi és Felnőttnevelési Tanszékre módosult. Nehezen éli meg, hogy a felnőttképzésből, felnőttoktatásból és a felnőtt-tanulásból kiszorul az embert formáló nevelői törekvés és az önnevelői képesség kialakítására törekvő szándék. Alapvető nézeteit és tételeit azonban mégsem változtatja meg, nem írja át, noha folyamatosan arra törekszik, hogy elismerje tévedéseit, s ahol szükség van rá, korrigálja önmagát. Arra is maradt ereje, hogy segítse az új nevének, a debreceni egyetemen beinduló a Nevelés- és Művelődéstudományi Programot, amelyben lehetőség nyílt a felnőttnevelési és a közművelődési alprogram akkreditációjára, valamint a PhD-fokozat megszerzésére.

Durkó Mátyás az andragógia hazai megalapozója, a felnőttnevelési irányzat nemzetközileg is elismert, jeles képviselője, szakmatörténelmet alakító személyisége.¹⁷ Szellemi örökségét utódaira hagyta, elsősorban azt az üzenetet, hogy az ember nemcsak fejleszthető, megváltoztatható, hanem – Németh László „minőségforradalma” szellemében – képes önmaga nevelésére, alakítására is. Az „andragógusképzés debreceni pápája” 2005. március 18-án, életének 79. évében a debreceni temetőben örökre pihenni tért.¹⁸

Jegyzetek

¹ T. Kiss Tamás: *A népművelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 194. o.*

² A jelen tanulmány T. Kiss Tamás – Tibori Timea: *Az önépítés útjai. Durkó Mátyás munkássága* című könyvének (Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2015. ISBN 978-615-5372-24-7) első fejezete. A kötetre ezúton hívjuk fel olvasóink figyelmét!

³ Soós Pál – Boros Sándor: *Durkó Mátyás hatvanéves. In: Soós Pál – Sz. Szabó László (szerk.): Tömegkultúra és közművelődés. Felnőttnevelés, művelődés. Acta Andragogiae et Culturae, 7–8. szám, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1968. 5–20. o. (Az*

idézet forrása: Németh László: Második szárszói beszéd. In: uő: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 725–738. o. Idézet: 734. o.)

⁴ „A Vitézi Rend Főszéktartósága 7064/1943. sz. igazolványa (kiállított Budapesten, 1943. augusztus 25-én) alapján ifj. Durkó Mátyást a »vitéz« cím illeti meg. Békés, 1944. február 20.” – olvasható Durkó Tanulmányi Értesítőjének első oldalán.

⁵ T. Kiss Tamás – Tibori Timea: Durkó Mátyás emlékezete. = Kultúra és Közösség, 2005. 1. szám, 59–61. o., továbbá T. Kiss Tamás – Tibori Timea: *Homage a Durkó Mátyás. Emlent az andragógusképzés debreceni pápája.* = Felőttképzés, 2005. 1. szám, 58–59. o.

⁶ Soós Pál: Durkó Mátyás andragógiai gondolkodásának szellemi forrásvidékéről. In: Balipap Ferenc (szerk.): *Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In memoriam Durkó Mátyás (1926–2005).* Magyar Mővelődési Intézet – Karácsony Sándor Mővelődési Társaság, Budapest–Főldes, 2006. 55–63. o.

⁷ Durkó Mátyás: Karácsony Sándor mővelődéstörténeti, felnőttevelési és szabadmővelődési koncepciója. = Debreceni Szemle, 1997. 2. szám, 274–294. o.

⁸ Mayer József: „...nem volt se tudomány, sem szakismeret, nem volt rendszere az egésznek...” In: Balipap Ferenc (szerk.): *Az illegitim andragógusképzés megteremtője,* i. m. 31–35. o. Idézet: 31. o.

⁹ Móricz Zsigmond: Új világot teremtsünk. Gyűjtemény 1918–19-es írásaiból. Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Durkó Mátyás. Mővelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

¹⁰ Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig. Sajtó alá rendezte: Durkó Mátyás. Mővelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1954.

¹¹ Oláh Gábor: *Debreceni zendőlk.* Válogatott elbeszélések. Sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Durkó Mátyás. Alföldi Magvető Kiadó, Debrecen, 1955; illetve Oláh Gábor válogatott költeményei. Szerkesztette, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Durkó Mátyás, Kiss Tamás, Tóth Endre. Alföldi Magvető Kiadó, Debrecen, 1957.

¹² Túl a Tiszán. Tiszántúli írók és költők művei. Szerkesztette: Durkó Mátyás és Kiss Tamás. Alföldi Könyvkiadó Debrecen, 1954.

¹³ Doktorrá fogadom... = Hajdú-Bihari Napló, 1958. április 3.

¹⁴ Durkó Mátyás három és féloldalnyi, sőrőn gépelt feljegyzéséből. A kézirat a szerzők tulajdona.

¹⁵ „Ő volt a szőnetjel” – mondták róla diákjai. Megjegyzendő, hogy néhányan más dalra emlékeznek. Lásd: Balipap Ferenc (szerk.): *Az illegitim andragógusképzés megteremtője,* i. m. 13, 173. o.

¹⁶ Filep Tibor: *A politikai rendőrség Hajdú-Biharban 1957–1989. II. A szerző kiadása,* Debrecen, 2012. 128. o.

¹⁷ T. Kiss Tamás – Tibori Timea: *Kultúrkapuk. Tanulmányok a kultúr[politik]járól, érték-közvetítésről és a kulturális valóságról.* Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2013. 135–139. o.

¹⁸ Durkó Mátyás szellemi hagyatékát megvétele ajánlotta a pécsi egyetemnek, amelyet Koltai Dénes, a JPTE FEEFI akkori intézeti igazgatója visszautasított. A Magyar Mővelődési Intézet viszont megvásárolta. Durkó Mátyás megmaradt, több mint két folyóméternyi iratanyagát felesége, Durkó Mátyásné Bálint Edit és gyermeke, Durkó Edit T. Kiss Tamás és Tibori Timea gondozására bízta.

Enghy Sándor

Zsidó szellemtörténeti kalandozások

Hankiss Ágnes is úgy kezdi könyve^{*} *előszavát*, hogy témája előtanulmányait említi. Én csupán azért járok el hasonló módon könyve ismertetése elején, hogy ne ringassam hamis hitben az olvasót, ha ezeket a sorokat értelmezi. Református Teológia tanára vagyok országunk északkeleti régiójában. Ez azért érdekes, mert a tény árulkodó: meghatároz a vidék ahol élek. Problémákra keresek választ és megoldást az élet azon területén, ahol a tudásból fakadhat valami. Oktatási intézmény részeként tanítok. Sokszor tanulva, azt mutatva, hogy együtt van értelme ennek is. Olyankor, amikor egyetlen út a megújulás, mert más már nem segít. Ezen pedig politikai vagy gazdasági reformok helyett a reformáció útja a célravezető: vissza a Bibliában kijelölt útra, ami nem konzervativizmus, hanem a konzerváló, romlástól megőrző erőt kutatja, a mindent velejég rothasztó folyamatok útján szabadít fel megtartó erőket, a gonosz és a halál erőivel szemben is. Ezen a területen paradigma számomra a zsidóság útja, irodalma, de helyemből adódóan sajátos módon. Hallgatóink elsődleges tájékozódási pontja az Ószövetségi Tanszékből következően a Héber Biblia, a maga összefüggéseivel együtt. Ezeket tanulmányozom, élvezem, adom tovább 1992 óta, Börzsönyi József jóvoltából, aki ide hozott, az ő és Nagy Antal Mihály tanszékén Sárospatakon. Az ismertetés körülményeihez tartozik persze még az is, hogy dr. Koncz Gábor irányomban mutatkozó, teljesen érthetetlen és érdemtelen bizalma adta kezembe a könyvet egy reggelen az ébredés utáni rövid találkozás alkalmával. Ott virradt fel ezen írás reggele is, és csak remélni tudom, hogy nem akadályozzák a nap ragyogását a sorokban megfogalmazott gondolatok, hanem valamilyen csoda folytán segítik életellenes erőkkkel szemben az életet a megmaradás útján.

Bizonyára szakmámból adódik, hogy figyelmet érdemel a könyv címe. A csökönyösség legalább tizenhét-szer fordul elő a Héber Bibliában, kétszer a szívvel egy mondatban, de egyetlen egyszer, csak Jer 5,23-ban vonatkozik a kifejezés a csökönyös szívvel a népre. Háromszor olvasunk emellett más megfogalmazásban a kemény nyakú népről. A rabbinikus magyarázat sokszor értelmezi ezeket az összefüggéseket.

A könyv elején nem egészen értettem miért fontos a cím. Később a történeteket olvasva saját magamnak jólesett gondolkodni azon, persze a szerző szándékát nem ismerve, hogy miközben negatív tartományba kerül az ember, ha elhagyja az Úr útját, szembeesve vele, hány-szor lett a maradás átokká a világon ott, ahol azon túl, hogy maradt az ember, nem történt körülötte semmi. Az úton való maradás belülről nézve szép szándék és magabiztosságot jelent. De lett-e ettől más a világ? Máskor pedig

^{*} Hankiss Ágnes: *A szív csökönyösei. Zsidó szellemtörténeti írások. Hamvas Intézet, Budapest, 2015. ISBN 978-615-5364-12-9*

a csökönnyösen lázadó körül mozgásba lendült minden és a vergődő ember a megmaradás útját keresve járt új utakat, vállalva a változás szenvedését, önmagát, hogy aztán gyötrődése érlelje meg a tudatos döntést, a megérkezést. Melyik az értékesebb: maradni kemény szívvel, különösebb élvezet nélkül, vagy küzdelmes bolyongások után megtalálni könnyezve a haza vezető utat? Elítélni csak a hitehagyottat, lázadót lehet, kivéve, ha távolról nagyon közelre érkezik. Míg a maradó, valójában csak tisztos távolban marad, anélkül, hogy bármi élmény lenne számára. Akár a tékozló fiú és bátyja példája is példázhatja ezt a kettősséget.

Hogyne lennének fontosak a szerző számára a maránnusok, „a régi Spanyolországban csupán látszatra megkeresztelkedett, eredeti vallásukhoz hű zsidók” történetei. A „senkiföldje hősei”-ről azt tudjuk meg a könyvből, hogy ők azok, akik „lázasan és göröcsösen akarnának tartozni valahová; de minél mélyebbről szakad fel és áldozatosabb az akarás, annál kisebb az esély, hogy sikerül is.” Hihetetlen mennyire ráérez a jelenség a kor legaktuálisabb problémájára: befogadás utáni vágy az egyik oldalon és értetlenség a másikon. Mennyi harc ezen a területen a kapcsolatok minden szintjén. A maránnusok esete magában hordozza mindegyiket. Az otthonra vágyó lélek harcait a „sehol sincsenek igazán otthon” keserű eredményével. „Az Én és a Másik élettéljes találkozása, a szeretet principiuma” alig fellelhető ma. Hiányától szenvedünk. Hogyne kellene írni róla életszerű történetek elgondolkodtató példáin érzékeltetve a jelenséget. Pont ma, „amikor a ma embere beszorul egy olyan világba, amelyben eluralkodik a gátlástalan haszonlesés, a képmutatás, az előítéletesség, az újbarbarizmus”. A könyv anyagának magva a kilencvenes évekhez kötődik, amikor is a szerző „valamilyen aktuális közéleti eseményt” értelmezett „egy-egy haszid példázat tükrében.” E mostani írások már nem aktuálpolitikai érdeklődésűek. Lehet, hogy pont ez hozza közelebb nagyobb összefüggésekben hozzánk a sorok mögöttes tartalmát politika nélkül, az élet politikamentes részecskéiben, ahol politika nélkül is van élet, érzés és gondolat? A könyv címén túl, a témák által szárnyra kapó gondolatszabadság égisze alatt a magam részéről olvasóként „hálás felhasználó” lettem. *Heródes vendégeiről* szól az első felhasználásra való karácsonyi kommentár. „Öltönyösnyakkendő fajta”, „derűs, harmonikus fajta,” „kétérdő, vad lélek; simulékony Mérlegember”, „viaskodó-dacoló Skorpió-típusú”. Lehet választani. Valahova tartozunk, amikor konfrontálódunk a karácsonyi történettel. Giotto képének alakjai abban segítenek asszociációs játékkal, hogy önvizsgálatot tartson az ember a karácsonyi események kapcsán is, vagy így, vagy úgy „őszintén megilletődve, rabul ejtve”, vagy mint akik vagyunk egy kategória a sok közül, „bármész intellektuell”, támogatott utakon járók, mint akik „kapnak ösztöndíjat, szegénylős apanázst”, „szobateológusok”, „csapongva, vagy csüggedve, magányosan, javarészt”. Útjainkon botlatozva azért „lehet triumfálni is, apró győzelmek szilárdíthatják a hitet (halottnak a csók?)”. Igen. Ez is alternatíva: az a hit, amely semmire nem megoldás, mert nincs ereje, semmi nem képes már megszilárdítani karácsony ide, vagy oda. Veszélyes utakon szükség van ismeretre a megmaradáshoz, túléléshez. Az „istenbölcseinek és isten-szamarainak” úgy látszik egyetlen esélyük marad, mert csak emberek, gondoljanak magukról akármit. De ez az esély életet jelent a heródesi gyilkos indulatokkal szemben is, hogy legyen igazi találkozás Azzal, „aki valami gyökeresen *másban* gondolkodik, gyökeresen *mást* akar”. Heródes vendégeiről szól a régi történet, de kifejezőeszközei teljesen maivá teszik a leírtakat. Megelevenedik a történetben az ember „vakbalesága és ezerhülye gyanútlanlansága”, a „ködkergető, handabanda-hírharang”,

1 tudomány és társadalom

vagy aki „kozmoszkuvac dumával traktál”, de ugyancsak megismerjük „seggfej-Heródes duhajgőgjét, a gyáva ember kukorékoló magabiztosságát”, aki „három hagymázás idealista” látogatóját „búsricsodába küldhetné”, s „foghegyről go home!-ot köphetne feléjük”. Lehet-e ennél jelenvalóbb a megfogalmazás révén a történet. Csak az nem érzi magáénak, s nem keresi benne a helyét, aki nagyon nem akarja. Ők azok, akik a Dürer képen megfestett történet keretein mindig „közönyösen kívül maradnak”, vagy akiken soha nem lesz semmilyen „nyoma” a karácsonyi jelenetben felkínálkozó „aranyfüstös-éteri egyszerűségnek és önátadásnak”. Az „idegenül hideg és kietlen” világ valóságának kitapintásában segít a Heródes vendégeiről szóló történet minden részletében, el egészen a Mária düreri alakjáig, aki „a földön gubbaszt, mint a koldus a metróban...magára hagyva”. Nagy kérdésként marad ránk a történetet olvasva: vajon a mai sok „karrier-mágus”, aki „a szerencséje ...után koslat” lát-e fantáziát abban, hogy „ki lehetett az a Heródes, miféle döglétes fazon”? „Folytassam?” – teszi fel a kérdést a szerző, könyve első írásának végén. Mert hát lehet. De mi maradna akkor az olvasó felelősségéből?

Az „*Elvéve tehát...Hósea*” fejezet izgalmas kérdését a Kr. előtti nyolcadik században élt, éppen kortársát Amoszt hallgató próféta szájába adja a szerző: „Vajon hogyan kell elhelyeznünk azt a temérdek sok gyűlöletet, hogy útba ne legyen a szeretet kapujában?” Nem csoda a próféta életérzése, hogy nem tudja „jót kérdezett vagy rosszat”. Nem csoda a végtelenségig leegyszerűsített alapelv kimondása után, hogy az ember csak annyit érez: ő „csak a hontalanság ábécéjét” tudja, „a se-itt, se-ott falzettóját” megszólaltatva is „egyedül maradt”. Aki szeretetre vágyik, gyakran marad magára. Melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás? A szeretethiány termeli ki a magányt, vagy a magányból fakad a szeretet vágya? Alig van, aki ne égett volna e két tűz között, keresve a maga helyét, a megoldást a szeretet nagy kérdéseire. A fejezetben „Ő volt az, Hósea, aki ha ébren feküdt a sötétben és várta a sarkon beforduló villamos csörrenő zaját...elfogta a rettegés, hogy nem tévesztették-e össze valaki mással, hogy valóban őt választotta-e ki az Örökkévaló ekkora boldogságra, hogy Gómer férje legyen.” Szeretet, mely beteljesül és retteg, hogy elveszíti tárgyát és alig meri remélni, hogy boldogságához segítséget kap az Égiektől. Hol vagyunk már ezekkel a gondolatokkal a Kr. előtti nyolcadik századtól. De hát Gómer keresztretjvényei, meg az „utazási irodák tevetarka-bazárbarca katalógusai” meg „az áruházi katalógusok” és „a postán rendelt, hol szűk, hol bő holmik”, melyek körül gondolatai forognak, segítenek is elszakadni a régi időktől, és megkönnyítik a járást a történet mába vezető útján. Hósea a történetben az, aki beleélté magát a boldogságba, de amikor egyszer-egyszer megértett valamit „odaégette a vacsorát és mellétette a telefont”. Hósea mindent megtesz a történetben azért, hogy felesége gondolkodjon: „töviseket szúrt a földbe, hogy Gómer belelépjen”. Hátha gondolkodna, amikor azokba belelép. Lehet, hogy nincs más célja a szerzőnek sem. Azt akarja elérni, hogy gondolkodjunk. Néhol nem is tesz mást, mint rávilágítva dolgokra informál, és ezzel ahol minden szépnek és jónak látszik, ott „sötét kabátként csüngő árnyakat akasszon az érzések süket falára”. Hátha vágná valaki a világgosságra, a tisztánlátásra. Ez ugyanaz a kétségbeesett indulat lehet, melyből fakadóan a próféta a történetben megvádolja „az érkező rendőrt, hogy Gómerrel hancúrozott ő is, azért védelmezi a bűnösöket”. Ha egy lépéssel tovább jut az olvasó azon az úton, melyen egy kicsit többet tesz az ember a másik érdekében annál, amit ő érdemel, magvetéssé vált az üzenet. Ennek megfogalmazása lehet a történetben, hogy a próféta, miután felesége elhagyta, mindent tűvé tett érte: „megkörnyékezte a buszvezetőket és megüzente

Gómernak mindegyik égtáj felé: térjen vissza hozzám, akkor megkegyelmez neki." Ilyesmi történhet ott, ahol az Úr szól, s szavára elmegey az ember. Ezt a „sorrendet” mindig követi valami.

A következő fejezet címe: *„Egymástól elszakadának... Márk”*. Az írás tulajdonképpen Márkról szól, aki az Evangéliumot írta. Márk a Mester követője volt, de amikor Őt elfogják, majdnem maga is áldozattá válik. Amikor azonban megragadják a katonák, „ügyes félfordulattal kibújik az ingéből, kihúzza magát a szorításból és elszalad”. Szabadulása börtönné válik, amelyben iszonyatos lelkiismeretfurdalás őrjiti „a túlélés szégyene” miatt. Az Evangélium születése után Márk Pál útítársa lesz, akit első útján különösebb „ok nélkül” elhagy. Pál nem is viszi magával a következő útra. Mert „valami történt közöttük”, amit Márk többször próbál tisztázni Pállal, de „rideg értetlenségre talál.” Márk magától a Mestertől kapja próbálkozásához a bátorítást: „Akadályozza meg, ülve, állva, guggolva vagy térdelve, ha kell, a kettészakadást, az önemészto testvérháborút.” Szobájában Márk csodálatos körülmények között megtalálja azt az inget, melyet megmenekülésekor otthagyott Jézus elfogásakor. Ezt felvéve áll Pál elé, de semmilyen jó szándék, próbálkozás nem segít kapcsolatuk rendezésében, Pál „elzárkózik”. „Többé nem tűri meg maga mellett, nem kell neki Márk. „Márk nem él Pál ajánlásával, mellyel Péter mellett tolmácskodhatna Rómában, inkább Alexandriában „saját gyülekezetet alapít: az Evangéliumi zsidók kiségházát.” Közben Pált Rómában kivégzik, s Márk féltve őrzött ingét egy nőnek adja. Már az sem jelentett számára megnyugvást. Ő maga is vértanúként hal meg, s „vértanúsága utolsó tiszta pillanatában arra gondol, hogy Pál ha megérte volna, és értesült volna az ő szörnyű haláláról, vajon megbocsájtott volna-e neki.” Kapcsolatokról szól a történet? Vagy arról, hogy a bibliai alakoknak is megvannak a maguk tépelődései? Sőt felelősségük az emberi kapcsolatok rendezésében, és senki nincs védve, mindenki eljuthat addig a pontig, amikor már a lehetőségek végleg lezárulnak a megbocsátás területén? Igen, vannak párhuzamok. A „tizenhetedik századi francia-magyar diplomáciai” történetekkel is érintkezhetnek a régebbiek, de a sokkal későbbiek is. És érintkeznek is. A szerző is talál kapcsolódási pontokat, nyilván paradigmaszerűen. Jelölül annak, hogy „az örök különutas” sem kivétel a maga történeteivel bármely kor embereként. Az sem, aki csak úgy átmegy „a Moszkva téren”, meglát egy könyvet és azon gondolkodik, hogy meg tud-e felelni „valaminek”. Tehát Márk története hathat tovább.

„Josephus della Reyna megkísértése” az újabb fejezet. A „jámbor kabbalista” tudománya tulajdonképpen az ósatyákig nyúlik vissza, akik mint Ábrahám is, isteni kijelentés alapján értelmezték a világot. A mi kabbalistánk a történet szerint Madridban élt 1470 körül, amikor is az év „tavaszán” megjelenik neki Számáel, a pokol fejedelme, akit megláncol. Találkozásukat megzavarja Liliith, a „csábító démon, gyönyörű, égi tűzből alkotott nő”, aki az isteni kijelentés hagyományozott magyarázatának anyagát, a Kabbalát akarta tanulni a „jámbor kabbalista” mestertől. A találkozásból szerelmes mámor lesz és közben a megkötözött Ördög tömjént eszik, visszanyeri erejét, s megszökik. A mi kabbalistánk erre csalódottan a tengerbe veti magát. Josephus della Reyna felriad álmából. Az egész csak álom volt, de míg azon gondolkodik, egyszer csak Liliith áll meg előtte. Nyilván valamiért megszületett ez az írás. Ki mit olvas ki belőle. Nekem annyi is elég, hogy a legnagyobb tudomány emberét, ha az isteni kijelentéssel konfrontálódik, nem relativizálja semmi. Ami álmaiból valósággá lesz, az a kevés is megéri a fáradságot. De a kevésnél sokkal több az értelmezés útján felkínált gazdagság.

1 Tudomány és társadalom

A „Vonzások és városok” fejezet helyszíne látszólag Cfát, „a Genezáreti tó fölött”. Akik erre a vidékre menekülnek „az Ibériai félszigetről”, mindent kékre festenek, „hogy az életvize, életege minden-kéjje elriassa, távoltartsa a halál angyalát”. Az emberek itt az „Írást” kutatják, hogy megtalálják „a dolgok értelmét”. Itt „az első kabbalisták” visszavonultan adták át magukat a kijenetés tanulmányozásának, s miközben beszűkültek számukra a külső világ, a belső, az ismeretek világa kitágult, „egyre szabadabb és fényesebb köröket vetve”. Rabbi Josef Caro története is itt indul. A „látás és látomás” embere volt ő. „Vele párba állítva” ismerjük meg „Salomo Molko, a vértanú” alakját. Josef Caro szava „egy emberöltőn át minden vitás, tudós kérdésben” döntő volt, Salomo Molko a pápával próbálkodik Rómában, meg akarja őt győzni arról, hogy „kívánatos” lenne a „zsidóság és kereszténység” egyesítése. „A későbbi Salomo Molko” lisszaboni, úgy hívják először: Diego Pires, „maránnus”, „újkeresztény” család sarja, aki „a legfelsőbb bíróság hivatalnoká lett”. Tudta „magáról, hogy születése szerint zsidó”. Őt nem kellett leleplezni zsidó gyökerei miatt, mint ahogy ez más korokban sokakkal megtörtént. Ismerte múltját, ugyanakkor „kiragasztja a szobája falára az első keresztények kőbe vésett keresztjeinek a képét”. Ezek a jelképek azt üzenték számára, hogy „bújjunk ki az álruhából”. Csakhamar Spanyolországban máglyára hurcolják azokat, akik hiába keresztelkedtek ki a zsidóságból, megvádolják őket „titkos judaizálással”. Beindul az inkvizíció. A portugál zsidók csak reménykedni tudnak, hogy a határ gátat szab a szörnyűségnek, és sokan „még görcsösebben próbálnának belesimulni befogadó környezetükbe”. Mások viszont, „a szív csökönnyösei” kitérnek a biztonságot jelentő keretektől, és megteszik visszafelé a „damaszkuszi utat”. Diego Pires az elsők között lépett erre az útra. Először két embertípusban látjuk a kettősséget, a tudományban és a gyakorlatban, mondjuk így, majd magában az emberi szívben, harcaival együtt. Az emberben, aki már a madarak színe kapcsán is csak hitén tud gondolkodni, hogy az fehér vagy fekete, igaz vagy hamis, maga pedig hithű vagy hitehagyott, köztes és változó, mindenhova vagy sehova nem tartozó? Álom és jövőt sejtető madárlövés, angyali jelenés, könny lángja nyit ablakot a történelemre, miután megismerjük Lisszabonban Reubenit, a zsidó herceget, aki azzal volt elfoglalva, „hogy bejelentse a Messiás közeli érkezését”. A probléma csak az volt, hogy Reubeni Messiás eljövételére vonatkozó dátuma egyezett azzal a dátummal, melyet Diego Pires tudott meg a lángokból látomásában, s ezt el is mondta neki. A bátor Messiás hirdető megdöbben, annyira, hogy nevet változtat, így lesz Diego Piresből Salomo Molko. Livornóban találkozik, már rajongóként, Rabbi Caroval, akinek elmeséli történetét a lángokról. Közben jönnek hírek „már Portugáliából is” emberek megégetéséről, kízásáról. Caro Cfátba indul, Molkót is hívja a könyvek és tudósok biztonságába, de Molkót nem engedi küldetéstudata. Rómába megy, ahol látomásban megtudja születésnapján bekövetkező halála és a Messiás eljövételének egy napra eső dátumának hírért, sőt a maga messiási küldetését is megismeri. Elmegy Kelemen pápához, aki nem érti miért kellene neki „az apostolok eredendő hitére” térnie? Születésnapján mérgezik meg egy Velencéből kapott borral, mert nem tűrik „messiási látomásait”. Rómát és Portugáliát katasztrófa sújtja az angyal szava szerint. Kelemen pápa elismeri őt, mint aki „az Úr felkentje”, ő pedig hirdeti a Messiás római eljövételét. A pápától viszik a máglyára, de a pápa kicseréli egy nyomorult kivégzése előtt. Molkó megszabadul a „tűzhalálból” és eldönti, hogy Cfátba megy, de közben Mantuában megégetik eretnekként, mikor „a város a császárt ünnepelte”. Később „Cfátban tűnt fel szellemalakja”. Caro megpróbál vele, szellemével találkozni, hátha megbocsátana neki, de

csak egy hangot hall: „Meváltás nincs. Legfőljbbe csendes építkezés, ha van.” Kár lenne mindenkinek szájába rágni az üzenetet, mely valahogy az építkezés irányába sodorna. A sok automatikusnak hitt megváltói szándék helyett, mely vallási ideológiák közepette veszi el az ember felelősségét, döntési szabadságát a jó győzelméért. A küldetésstudatunk tisztázásához van szükségünk a történetre, melynek száalai összeérnek. A miénk ugyan miért ne érnének össze, hiszen még mindig a jó győzelméért folyik a harc belső kettősségben, emberben, emberpárban.

„A szív csökönyöse” „élettöredékek” gyűjteménye. Az egyik ilyen hőse Gabriel Acosta, aki portugáliai katolikus családban születik. Zsidó származása nem bélyegzi meg, jogi tanulmányai után „a káptalan kincstárnoka lesz”. Felfedezi, művelt ember lévén, belül érezvén különleges voltát, elszigetelődve, gyakorta könyvtárat járván, a Biblia mellett a Kabbalát és irodalmát. Megélve „a lélek forradalmát”, szépnek ígérkező karrierjének hátat fordítva, megtérőként kéri felvételét az amszterdami közösség vezetőjétől a zsidó közösségbe. Így menekül meg az inkvizíciótól. Abraham Miguel Cardozo madridi születésű orvos. Róla, a kabbalistáról szól a következő töredék. Abraham Miguel Cardozonak van egy orvos bátyja, Fernando. Miguel metéltfarkúnak titulálják egy beszélgetésben, s amikor ezt bátyjával megtárgyalják, Fernando kiböki, hogy apjukat egyébként „megégették volna”. A történet lényege, hogy mindkét testvér „visszatér az ősi hithez,” és Livornóból kap ajánlatot. Közben az első töredék hőse „felveszi az Uriel nevet”, de nem találja helyét, hiányzik korábbi élete. Az „üresfejű farizeuskodás” a gondja testvérei között. A szabadság levegőjét hiányolja, és „új bilincseket” nem akar. Velence lesz otthona. Livornóban Fernando is „nevet cserél: felveszi az Izsákot”, Miguel csak Ábrahám nevét teszi a magáé elé kötőjellel kapcsolva össze a régit és az újat. Közben erősen foglalkozik a Kabbalával, s „egy rabbi lányát veszi feleségül”. Tűzesetek hírére megy el Tripoliból. Személyiségéből tűz árad – mondják – körülötte. Ahol megfordul, tűz keletkezik. Ott is, ahol vásárol. Megszereti Reonát, mire testvére felháborodik, hogy két nője van. „Saját esküvőjét ő maga celebrálta”. Kiközösítik, de mégis Velencében marad. Hazugnak tarja azt a világot, melyben nem lehet valakinek két felesége. Hitt a maga igazában, a Messiásról álmódott, aki „a velencei Szent Márk térre” jött. Heródes és Heródiás alakja megelevenedik a képeken, ők a házasságtörők, „bűnbánó könnyeket hullatnak”. Noé alakja sem hiányozhat a Teremtő embermentő szándékával. Talán véletlen lenne a „három királyok” látomása? Számomra nem. Ez már a karácsonyi kegyelem magaslata, a megújulással, a feltámadott galamb képével. Még Salome is a Messiás fogadására siet. Csak a velenceiek nem vesznek észre semmit. Mindez Abraham Miguel kiváltsága csupán. Ragadozók elöl menekülve Éva szobrának rá zuhanó fügefalevele ébreszti fel az álomból. Saul Morteria a gyülekezet vezetője celebrálta számára a megbocsátás rítusát. Neki, aki a szívére hallgatott csupán, tulajdonképpen az életet kellett megbocsátani, hogy élt. Az imaházban lett igazán megvetetté, amikor másoknak megengedte, „hogy átlépjének rajta”. Mert hát ez volt a rítus: átlépni a bűnbánó fekvő alakján. Csakhát gyorsan magára hagyták azok, akik átléptek rajta. Vajon mi vezet oda, hogy a hamis messiás evangélistája szerepét is vállalja nyugtalan lelke? Hiszen ő csak „majom... a majmok között”. Aki megbélyegzi az embert, csak mert vállalja önmagát, átlép rajta. Maga is majmolója a világnak. Mások után jár kitaposott utakat. Na és az ember? Neki ne járna a megbocsátás, ha valóban ember? Lehet, hogy csak ezek az élettöredékek is összeakarják szedni és illeszteni bennünk azt, ami még ha töredékesen is, de emberi maradt.

1 tudomány és társadalom

Talán a legnehezebb összefoglalni a könyv utolsó fejezetét. Ennek címe: „*A Rabbi cipője*”. Ennek anyaga széljegyzeteket tartalmaz „haszid történetekhez”. A téma nagyon hálás, hiszen a haszidok (hú, jámbor, kegyes) mozgalma a tizenharmadik század kelet-európai terméke. A kor kegyesei megelégtették a törvénytudók szigorú vallásosságát és egyszerűen mindenki számára elérhetővé tették oldottabb formában a hit üzenetét. Országunkban éppen a Hegyalján voltak ők kedveltek. A sátoraljai csodarabbihoz még Kossuth Lajost is elvitte Monokról édesanyja, akiről orvosai lemondtak. Az első igazán nagy haszid rabbi szerencsi születésű. A tanult tudósokkal szemben a haszidok a Tóra tanulmányozása mellett az egész életet alkalmasnak tartották arra, hogy Istenhez közel kerüljön az ember, mindenen keresztül, amit éppen tesz és gondol. Mozgalmukat Martin Buber munkásságán keresztül ismerjük, alapítójuk Baal Shem Tov, nevének rövidítése: best, a legjobb.

A történeteket olvasva a szöveg eredeti értelme jut eszembe, a text, ami a textília alapja. Jellemzője az anyag színe, ami a fonákja felől nézve nem ismerhető fel. Mint a terítő esetében. A haszidok történetei nem kidolgozottak, sokszor éppen a poénjuk hiányzik és éppen ebben különböznek egyéb műfajoktól, anekdótáktól, meséktől, történetektől. Gondolkodni kell rajtuk, jobban, mint az egyébként szokásos. Talán a szerző dédapjától örökölhette ezt a témafeldolgozást, akit Rabbi Saulként ismerünk meg. Nem tudom, de nagyon jól áll neki. Nekem teljesen hitelessé teszi írását az egyik rabbi szava: „Sohasem fordult elő velem, hogy valaki megleckéztessen. Csak egyszer. És az is egy nő volt.” Nem megleckéztetésem ez az egész írás, de elgondolkodtat azon, hogy mennyire vagyunk ott a szóban mi, akik beszélünk. Mert a dédapáról azt olvassuk, hogy ugyan „már nem ismerhette személyesen a Mestert, csak sokat emlegette, szegről-végről valahogy, de mivel szerette és mesélte a történetet – hát megtörtént vele magával is.” Ez a szó varázsa a történetekben és ez a velünk való megtörténés teszi vonzóvá a mondottakat minden és semmi átjáróiban, az én-te-mi összekapcsolódásának energiatöbbletében, analógiák és különbözőségek területén. Mindenhol, ahol esélye van a boldogságnak. Mert erre bátorítanak, erősítenek a történetek a csenddel, a cipő bekötésének mikéntjében megjelenő részletességgel. Mert hát ez az a sokkal több, ami nem egyszerűen csak a részletek összége. Ehhez a sokkal többhöz mi is kellünk. Az olvasó döntése, életérzése, életértékelése történésről történésre. Egy-egy haszid történet ezen az úton csak a pillanat diagnózisa, melyre a tudatos gyógyuláshoz és gyógyításhoz nélkülözhetetlenül szüksége is van az embernek. Hát erre is jók ezek a széljegyzetek. Az összevisszaság fonákságának másik oldalán megrajzolják az élhető élet körvonalait, megmutatva annak járható útjait.

Koncz Gábor

A pataki kollégium visszavételének (1989–1990) történelmi körülményei

Immár negyedszázad távlatából, messziről vagy kívülről nézve, összemosódnak a hónapok, egymásba csúsznak az évek eseményei. Ezért is szükséges hangsúlyozni: a *Sárospataki Református Kollégiumot a pártállamtól vettük vissza. Tehát a Kollégium egyházi keretek közötti újra indítása nem a rendszerváltás következménye, hanem a rendszerváltás előkészítésének, folyamatának része, sőt jelentős tényezője volt.*

Az Állam és a Magyarországi Református Egyház közötti, 1948-as Egyezmény szerint, a Sárospataki Református Kollégium (korábbi nevén: Főiskola) a Tiszáninneri Református Egyházkerület tulajdonában és működtetésében maradt. A „fordulat éve” (1948) után azonban a diktatúra kiterjesztésének és tombolásának egyik szomorú eseménye volt az, hogy 1951-ben a központi egyházkormányzat megszüntette a pataki Teológiát. Majd 1952-től, az épületek jelentős részével együtt, a Gimnázium állami fennhatóság alá került, Sárospataki Rákóczi Gimnázium névvel. Egyházi kezelésben maradt a Nagykönyvtár, Múzeum, Levéltár és az Adattár; Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei elnevezéssel. A központi egyházi vezetés felajánlása, árulása miatt az Egyházkerület tiltakozott, ezért egy időre magát a kerületet is megszüntették.

A megszüntetés, feldarabolás általános és konkrét körülményeiről gazdag irodalom jelent meg, folyamatosan kiegészülve a visszaemlékezésekkel és a más témájú írások keretében egy-egy momentum említésével.¹

Édesapám, Dr. Koncz Sándor (1913–1983) akkor teológiai tanár, a Gazdasági Választmány elnöke volt Sárospatakon. Küzdött a megmaradásért. Ezért is szenvedett hátrátételt. Alsóvadászon volt lelkész, 1952–64 között nem publikálhatott. Tisztelték és ő is szerette a falut. A család részben a kert műveléséből élt... Ám egy nagy ívű teológiai, filozófiai pályafutás összeomlott.² Gyermekkoromban napi téma volt: megszüntették, elvették...³

Jelen írásom *továbbírt* tanulmány.⁴ A korábban megjelentek alcímében a Sárospataki Református Kollégium *Alapítvány* szerepelt, mert akkor döntően ennek létrehozási körülményeit tárgyaltam. Most itt bővítem és tágítom a témakört. Pontos volt az első közlés szerkesztője által, az akkori vázlatához adott alcím. *Történelmi körülményeket*, tehát dimenziókat, tényeket és szándékokat tekintettem át; vázlatként, feladat megjelölésként, egy készülő, dokumentumokkal is alátámasztott tanulmányhoz. A megállapítások a személyes sorsként is megélt és vállalt nézeteimet tükrözték és tükrözik, tehát nem feltétlenül estek vagy esnek egybe az Alapítvány mindenkori Kuratóriumának vagy a közlést vállaló kötetek szerkesztőinek álláspontjával.

Láttam, mint ezredéveken át előttem már sok millióan: a parázs izzik, fellobban, ellobban... Ajánlom az utókornak most is e zsarátnokot... Hiszen a visszavétel igénye lappangott és felmerült a napi beszélgetésekben, az évente ismétlődő öregdiák találkozókon, az

1 Tudomány és társadalom

öregdiák szerveződések eseményein. A követelés nyilvánosan először Pápán hangzott el, a református templomban, 1981-ben, a Pápai Református Kollégium létrehozásának 450. évfordulóján. Sinkovits Imre követelte emlékezetes szónoklatában: „Adják vissza a Pápai és a Sárospataki Református Kollégiumokat!” (Az ünnepségre piros Zsigulival autótunk Édesapámmal. Utolértük az állami és egyházi fekete autók konvoját... „Menj be közénk, mégiscsak koronatanút szállítasz...”.) Jómagam konkrétan ekkortól foglalkoztam a visszavétellel. Ez az írás az 1989–90-es történések közvetlen előzményeiről szól. A végén összefoglalom majd a *még tovább írni* lehetőségeit és feladatait.⁵

Dimenziók

Ha a cél, a vállalás, a feladat, a szolgálat dimenziójában elemezzük, akkor a *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány előkészítése, létrehozása és kezdeti működése a Kollégium visszavételi folyamatának*, az egyházi keretek közötti működtetés beindításának része. Ha a szervezeti formát, a jogi személyt és a mögötte lévő jóakarátú emberek sokaságának cselekvő akaratát nézzük, akkor az *Alapítvány létrehozása a társadalom visszavételi folyamatának*, a civil szerveződések, a nonprofit szektor kialakulásának része. A Kollégium hunyorgó parazsát személyekkel sokszorosan összekapcsolt, de szociológiailag mégiscsak jól elkülöníthető *dimenziók*, szervezetek és szerveződések tartották életben.

- 1) A *Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei*, amelyek esetében maga az épület, a személyek, a munka minden ága, összességében az évi több ezer látogatóra is kisugárzó szellemiség a Kollégium múltjához és lehetséges jövőjéhez egyaránt kapcsolódott.⁶
- 2) Az *állami Rákóczi Gimnázium*, ahol az épület és felszerelés, a tanárok jelentős része, a családirag a Kollégium múltjához kötődő diákok, a tananyagok, történetek és hagyományok kapcsán sokszor deklarált (számtalan esetben igen emlékezetesen, az oktatásszociológia által ismert „rejtett tantervként” működő) pataki szellem élt és hatott.⁷
- 3) *Személyiségek*, akik között épp úgy voltak a pataki szellemet nyilvánosan képviselő, közismert értelmiségiek, mint sokak vagy csak kevesek által ismert párt- és kormányzati tisztségviselők; minisztériumi, főhatósági tisztviselők, diplomaták, katonatisztek; egyházi emberek; az egyházhoz kötődő vagy csak Patakhoz kapcsolódó személyek.
- 4) Az *öregdiákok évfolyam-találkozói* évente június végén a Gimnázium akkor Dísz-, ma (ismét) Imatermében. Nagy történelmi elemzési lehetőség az évtizedek alatt elhangzott beszédek feldolgozása. Tény, hogy nem csak a pataki szellem élt e fórumon, hanem a Kollégium visszavételi igénye is sokszor felvetődött.⁸
- 5) Az *öregdiák baráti körök* közül az első Budapesten jött létre; majd Miskolcon, Debrecenben, Nyíregyházán, Sárospatakon és Ózdon is megalakultak és működtek ezek a jogi személyiség nélküli társaságok. Harsányi István kezdeményezésére, az 1960-as évektől először asztaltársaságként, később a Hazafias Népfrent keretében működő budapesti társaság bizonyíthatóan minta, bátorító erő, módszertani segítség volt számos civil szerveződés létrejöttéhez, a „szabadság kis köreinek” (Bibó István), a társadalom visszavételének egyik igen fontos példáját, események százának keretét adta. (Az, hogy Sárospatak 1968-tól újból város, e mozgalomnak, elsősorban Harsányi István, Béres Ferenc, Pécsi Sándor és a velük egyetértő volt pataki diák politikusoknak köszönhető.)⁹

- 6) A Tiszáninneri Református Egyházkerület és az ország más kerületeinek *gyülekezeteiben* sok-sok pataki kötődésű lelkész és gyülekezeti tag gondozta, éllette a parazsat, az előző szerveződésekén kívüli (vagy azokhoz csak esetlegesen kapcsolódó) tevékenységével, szellemiségével, példájával.¹⁰
- 7) *Feltétlenül fontos megemlékezni a külföldre szakadt volt patakiakról*, közülük kiemelten is az USA-ban élőkéről, akiknek bátorító szellemi és anyagi segítsége ugyancsak lényeges tényező volt a láng fellobbantásában.¹¹
- 8) Különös szépsége a történetnek, hogy *számos olyan személy és csoportosulás éllette a pataki szellemet, akiknek nem volt iskolázási, lakóhelyi vagy származási köze a hajdani Kollégiumhoz*. Dokumentálható ez különböző eseményeken elhangzott beszédekkel, írásokkal, filmekkel, adományokkal vagy olyan jelentős szerveződésekkel, mint a Dél-Koreai Keresztyén Üzletemberek Társaságához kötődő személyek által, Szöulban létrehozott és a Kollégiumnak igen jelentős támogatást adó „Sáros Mission” csoport.
- 9) Végül, de nem utolsó sorban természetesen lett volna, majd pedig természetessé vált az, hogy *a Tiszáninneri Református Egyházkerület mint szervezet is gondozta a parazsat*. A természetesség széles körben ható megnyilvánulása volt az egyház részéről *A Sárospataki Református Kollégium története* című, 1981-ben kiadott, igen jelentős kötet.¹²

Az 1980-as évek elejétől tapasztalható volt a fenti szerveződések keretében folyó, a párázs lángra lobbantását remélő, szerteágazó folyamatok összefogására irányuló törekvés. *Az összehangolás munkája négy helyen erősödött meg*: 1) Sárospatakon, a Gyűjtmények keretében. 2) Miskolcon, az Egyházkerület Elnöksége és a velük kapcsolatban álló Pataki Diákok Miskolci Társasága munkájában. 3) A Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Köre tevékenységében. 4) Az USA-ban sokak áldásos munkájával, de elsősorban Osterhaven professzorhoz és Bertalan Imre nagytiszteletű úrhoz kötődően.

A *Tanúim lesztek* című kötetben Kürti László összefoglalta a Kollégium visszavételének általa ismert politika történetét, de nem érintette a fent vázolt társadalomtörténeti hátteret.¹³ E háttér lényeges eleme az Alapítvány létrehozása és kezdeti működése. Az alapítványok jogintézménye 1987-ben került vissza a Polgári Törvénykönyvbe. Ekkortól lehetett szó arról, hogy a pataki szellemet ápoló társadalmi törekvéseket, az anyagi erőforrásokat is mozgósítani tudó, jogi személyiség keretébe kellene integrálni.

Ma már kideríthetetlen, hogy az Alapítvány ötletét ki mondta ki először. Az azonban bizonyítható, hogy a Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Körének rendezvényei nemcsak ápták a pataki szellemet, de a kör a társadalom visszavételének, a civil szerveződések tömeges létrejöttének egyik mérvadó példája, hivatkozási alapja volt. Az is dokumentálható, hogy az 1980-as évek rendezvényei nemcsak múltat idéztek, hanem tudatosan kapcsolatokat szervezve a jövőt készítették elő. Az Alapítvány 1989-ben e baráti kör bázisán, Budapesten, a Hazafias Néprfront I. Kerületi Bizottságának helyiségében jött létre, ott, ahol a baráti kör éveken át működhetett.

Tények

Hörcsik Richárd, Ifj. Újszász Kálmán, Kürti László, Szentimrei Mihály, Bertalan Imre, Szathmáry Béla, Béres Ferenc voltak azok, akikkel én magam a legtöbbet beszélgettem,

1 Tudomány és társadalom

tárgyaltam az Alapítvány létrehozásáról, és persze a családom tagjai: Édesanyám, Éva nővérem, Gerti feleségem! 1987–88-ban egyrészt világossá vált, hogy a Kollégium visszavételével kapcsolatos szándék és a politikai vezetés visszaadási hajlandósága mellett fel kell mutatni az egyházi szervezetektől független, a visszavételre irányuló határozott és széleskörű társadalmi akaratot. Tekintettel arra, hogy akkor egyáltalán nem volt biztos az, hogy az állam a normatív finanszírozást az egyházi iskolákra is kiterjeszti (ezt csak az 1990. évi XXIV. törvény deklarálta, amelynek létrejöttét a mi mozgalmunk is motiválta), szükségessé vált az anyagi alapok megteremtésén dolgozni. Már akkor látszott ugyanis az, amit azóta huszonöt év sajnos bizonyított: az Egyházkerület a Kollégium költségeinek csak töredékét tudja fedezni. Jöttek ígérek az USA-ból: jóakaróink egy 10 millió dolláros (!) alap létrehozásán fáradoztak, de ehhez is kellett a hazai társadalmi segítség. A tényleges amerikai támogatás anyagi és szellemi hatása áldásos és elvitathatatlan, de a kezdeti szándékoknak végül is csak a töredéke vált valóságossá.

Az Alapítványt tehát, mint a társadalmi akaratnak jogi személyiségben is megnyilvánuló kifejezőjét, az anyagi erőforrások összegyűjtésének koordinátorát és a Kollégiumért dolgozó, de attól és az Egyházkerülettől is független, szellemi erőket összefogó szervezetet kívántuk létrehozni. A sok-sok beszélgetés, tárgyalás, rengeteg munka, egyeztetés kavalkádjából kiemelkedően kedves emlékem az, amikor Bertalan Imre, lelket öntve belénk, mondta: „eljött az alkalmas idő”; utalva az 1. Krón 12. 32-re: „Akik felismerik az idő alkalmas voltát...”

Az Alapító Okirat első, jogászai vázlatát, már akkor örök tanulságul, jegyzetekkel ellátva eltettem, mert ezt követően számos konzultáció alapján dolgoztam ki, és négyszer írtam át a szöveget. Minden mondathoz körültekintő elemzéseket, megfontolásokat készítettem. E sokak véleményét felhasználó munka nem véletlenül vált több későbbi alapítvány, egyesület létrehozásához kiinduló forrássá.

Az alapításra összegyűltek tanácskozását vezettem, a pontonként elemzett és megvitatott Alapító Okirat aláírása 1989. február 3-án történt meg. Figyelmet fordítottunk arra, hogy a jelenlévők és a később aláírók, majd a csatlakozók tükrözzék a társadalom rétegződését. Mivel a Sárospataki Református Kollégium visszavételének ügyét a tudatos felvállalás előtt örökölttem, ügyeltem arra, hogy az első aláíró – Illés István méhész – annak az alsóvádaszi gyülekezetnek a tagja legyen, amely hajdani teológiai tanár Édesapámat, Koncz Sándort befogadta.

Arra is ügyeltem, hogy Édesanyám, Koncz Sándorné (1919–2013), született Harsányi Ilona, aláíróként jelen legyen. Az aláírók többségével és az akkor megválasztott, 15 tagú Kuratórium minden tagjával előzetesen (másokkal együtt) alaposan konzultáltam. A személyek kiválasztásánál az alábbi szempontok domináltak: 1) Legyenek széles körben ismert, mozgósító erejű nevek. 2) Tükröződjön a jogfolytonos, történelmi kollégiumi múlt. 3) Képviselőket kapjanak az öregdiák baráti körök, a falusi gyülekezetek és a Gyűjtemények is. 4) De ne legyen a Kuratóriumban benne az Egyházkerület, a mindenkori függetlenség miatt; s ne legyen benne az akkori Gimnázium vezetősége, az akkor még jogos óvatosság miatt. Az igen jó, sőt ünnepélyes és emelkedett hangulatú alapító gyűlés, a kuratóriumi kinevezés után lelkes, alapos, ám nagyon sok feszültséggel, bonyodalmakkal terhes munka kezdődött el. Az Alapítványt végül is 4. Pk. 60/1990/2. számú végzéssel, 60. sorszám alatt vette nyilvántartásba a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság.

Az Alapítvány kezdeti történetének megírásához tudni kell, hogy jó darabig a személyek és problémák átfedése miatt összefonódott az alábbi szerveződések munkája: Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Köre (és más baráti körök, valamint ezek jogi személyiségű egyesületté alakulása), a Kollégium visszavételi ügyeit tárgyaló Vegyesbizottság, a működtetést előkészítő Igazgatótanács, majd ennek Operatív Bizottsága, az Igazgatótanács Választmányai, az új egyházkerületi elnökség által életre hívott Ideiglenes Igazgatótanács, majd a különböző összetételű igazgatótanácsok.

Aztán a történet részei még: a Református Megújulási Mozgalom, a Tiszáninneri Lelkész Egyesület, a később létrejött teológiai és gimnáziumi alapítványok, a külföldi szerveződések, az Egyházkerület Közgyűlése, Elnöksége és persze a Kollégium részeinek (Gimnázium, Teológia, Gyűjtemények, Internátusok...) mindenkori vezető testületei. *A sok jó szándék egyrészt a munkamegosztás természetessége miatt tagolódott, másrészt áldatlanul széttagolódott.*

Szándékok

Kiknek a szándékai? A vázolt összetettség ellenére, alapos elemzéssel lehetne ugyan nevesíteni, de most terjedelmi korlátok miatt csak a saját véleményemet vázolom.

A történelmileg kipróbált hagyományokra épülő, *egységes Kollégiumról gondolkodtam, amely független a mindenkori egyházkerületi elnökségtől.* (Az Egyházkerület fenntartó és felügyelő, de nem tulajdonos és nincs operatív jogköre.) Már szinte az első óráktól rémülten éreztem: meghatározó személyek és erők érdeke a széttagolt, önálló gazdálkodású intézmények működtetése. Az egyházkerületi elnökségek közös vonása volt a közvetlen részvétel, a fenntartásnak viszont csak töredékét képes az egyház vállalni.

A visszavétel alapelveinek a türelmet tekintettem. A Vegyesbizottság által hosszasan kidolgozott megállapodás a megegyezéssel türelmem mintapéldája, hivatkozási alapja lehetett volna. Tudomásom szerint máig nem hozták nyilvánosságra, így sok félreértés kimagyarázhatatlanná, sok kínos feszültség elkerülhetlenné vált. *Nem az egyház diadalmaskodott a történelem felett, hanem a társadalmi akarat nyilvánult meg az egyház történelmi szerepének érvényre jutása érdekében,* ám a társadalom világi dimenziójának határozottabb egyházi szerepét a mindenkori elnökség nem tudta integrálni.

Bár az Alapítvány határozottan független jogi személy volt, az „értelmes hit, cselekvő erkölcs” koncepció jegyében próbált működni, de a fenti ellentmondásokat nem tudta áthidalni. Minden bel- és külföldi törekvést, szellemi, szervezési és anyagi hozzájárulást tisztelettel elismerek, ám éppen a Kollégium jövőjére figyelemmel merem megállapítani: az Alapítvány a szándékhoz, a lehetőségekhez, a várakozásokhoz és főleg a szükségletekhez viszonyítva a szellemi és anyagi erőforrásoknak csak töredékét tudta mozgósítani. A pataki szellemben lévő vélt energiákat, a gazdaság és kultúra összefonódásának felhajtó erejét, *a Kollégiumnak mint a térség szellemi és egyben gazdasági központjának kialakítását az alapítványi erők nem tudták elérni.*

Szükség lett volna arra, hogy a Kollégiumot *felkészült, sokoldalúan képzett, itthon és külföldön elismert, tárgyalóképes, karizmatikus személyiség* vezesse a helyszínen, Sárospatakon. Sokan tartottuk erre alkalmasnak Hörcsik Richárdot. Az áldatlan vezetői anomáliák és válságok során nem sikerült elérni pozícióba kerülését.

A Kollégiumért küzdők népes táborában, a számos szerveződésben egyszerre volt jelen a jó szándék és a bizalmatlanság. Az igazgatási, szakmai kérdéseket átmetszették az

1 Tudomány és társadalom

egyháziassággal kapcsolatban markánsan eltérő nézetek. A szervezeti és gazdasági kérdésekben, az operatív megoldásoknál a koncepció és a távlatosság „hátrátételt szenvedett” a napi, személyes érdekek érvényesítése miatt.

Mindebben az Alapítvány a kiegyensúlyozó, stabilizáló, erőforrásokat mozgósító, kritikus helyzetekben a szükséges támogatást folyósító, a társadalmi érdeklődést bizonyító szerepet töltötte és töltheti be.

Jómagam mindeneként vettem részt az Alapítvány létrehozásában és működtetésében. Először, mint a létrehozás egyik generálója és megszervezője. Aztán Édesanyám helyettesítője a Kuratóriumban. A hatékonyság javítása, az új feladatokra való felkészülés miatt átalakított Kuratóriumban mint tag és társelnök dolgoztam. A visszavételi tárgyalások során a Vegyesbizottság majd az Igazgatótanács tagja, egy ideig a Gazdasági Választmány elnöke voltam, majd mindenünnen kiszorultam. Végül, 1995. december 16-án minden alapítványi funkciómról lemondtam.

Azóta e téren a rendszerváltással és a nonprofit szektor kialakulásával szorosan összefüggő, meglehetősen bonyolult folyamatok jegyzet anyagának feldolgozásával foglalkozva, rendszerezem a történet hosszabb távra tanulságul szolgáló jellemzőit. Szerveztem az SRK és Sárospatak város stratégiai fejlesztési koncepciójának kidolgozását... Ezeket a munkákat a hajdan Patakhoz is kötődő Weöres Sándor üzenetével (*Résumé*) foglalom össze: „Mindünknek mit kívánjak // örök próbánk előtt? // Kevesebb élet vágyat // és több életerőt.”

Lehetőségek és feladatok

Össze kell gyűjteni és elemezni az előkészítéssel (pl. a találkozás beszédek elemzése..., az amerikai törekvések...), a visszavétellel kapcsolatos utalásokat, emlékezéseket, dokumentumokat. Különösen fontos az állami és egyházi, 1989–1990-es Vegyesbizottság tárgyalásairól készült magnófelvétel megtalálása, leírása és elemzése (... no és annak megmagyarázása, hogy ez mindmáig miért nem történt meg...), az egyházkerületi iratok és levelezés áttekintése.... Szükséges a még élőkkal interjúkat készíteni.

Elemezni kell az akkori politikai vezetés visszaadási szándékát, különös tekintettel a Sárospatakhoz és egyes hajdani személyiségekhez kötődő, politikai és állami, gazdasági vezetők személyes szándékaira, segítségére. Lesznek itt tanulságos meglepetések...

A visszavételi előkészítésében, tényében és az SRK egyházi újraindításában vitathatatlanul fontos volt Kürti László főtiszteletű püspök úr szerepe. Ám ennek elemzése ma különösen érdekes, tekintettel az újabb kutatások szerinti politikai kapcsolataira...

Szociológiailag is izgalmas téma az indítás személyi összetételének, szervezeti feltételeinek, a felkészültség és felkészületlenség dimenzióinak elemzése; az eltérő kegyességek és racionalitások bemutatása, a szervezeti-, szabályzati- és személyi viták áttekintése.

A kép akkor lesz teljes és a megállapítások a jövő számára használhatóak, ha bemutatjuk az SRK és a város akkori és mostani kapcsolatait. No és persze mindebből le kell tudni vonni a megfelelő, jövőt építő következtetéseket: a diákság, a tanárok, szülők, érdeklődők, a város, a Kollégium és az Egyházkerület érdekében!

A Kollégium „*Féltétek az Istent és néki adjatok dicsőséget!*” bibliai jelmondata mellett, történelmileg gyakran idézték és idéztük Sárospatakon: „*Hánykódik, de el nem süllyed...*” Ma és holnap is ezzel erősítjük magunkat...

Jegyzetek

¹ Az irodalom jelentős részét összegyűjtöttem, elemeztem. A témakör iránt érdeklődőknek, szakdolgozatot ill. disszertációt készítőknél szívesen segítek. Dr. Koncz Gábor PhD., egyetemi magántanár, főiskolai tanár, a Magyar Comenius Társaság alelnöke, a TIT Stúdió Egyesület igazgatója, 1113 Budapest, Zsombolyai u. 6., www.tit.hu, Tel: 06-30-487-5466, e-mail: drgaborkoncz@t-online.hu

² „Válság és váltság” címmel, interneten is közvetített konferenciát rendeztünk 2013 novemberében Sárospatakon, Dr. Koncz Sándor születésének 100. évében. Az előkészítés leírása és az elhangzottak anyaga a www.tit.hu honlapon elérhető.

³ Most, hogy a korábban, harmincegy évig Budapesten, a Várban, az általam vezetett intézmények esetében ugyanez határozta meg a mai életemet, immár történelmi háttérrel dolgozom párhuzamossá vált élettörténeteink feldolgozásán.

⁴ Az eredeti kézirat 1999. január 3-án készült. Publikációk: Dr. Koncz Gábor: *Parázs és idő. A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány létrehozásának történelmi körülményei.* In: Bolvári-Takács Gábor (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány első tíz éve 1989–1998.* Sárospatak, 1999. 7–15.o.; Dr. Koncz Gábor: *Parázs és idő. A Sárospataki Református Kollégium létrehozásának körülményei.* In: Szabó Csaba (szerk.): *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009. Jubileumi kiadvány,* Sárospatak, 2009. 22–27.o.

⁵ A visszavételnek is van szórványos, nem rendszeres irodalma. Ezekhez viszonyítva is jelentős haladás az, hogy Hörcsik Richárd előadásban és még kéziratban lévő tanulmányban, 2015-ben, személyes tapasztalatait megidézve foglalkozott a témával. Erre itt most nem térek ki, szorgalmazom a közlését, majd megszervezem a két írás közös vitáját. Ennek tanulságai alapján felül kell vizsgálni és elemezni szükséges a két dolgozatban leírtak lényegét és felkutatni a múlt megértéséhez még szükséges egyes részleteit.

⁶ Vö: Szentimrei Mihály: *A Sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újraindulása,* in: Kováts Dániel (szerk.): *Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely,* 1995.

⁷ Vö: Benke György – Pólos László – Szabó Csaba (szerk.): *Pataki tanáraink (1931–1952).* Sárospatak, 2005. A fogalomról részletesen lásd: Szabó László Tamás: *A „rejtett tanterv”.* Budapest, 1988.

⁸ Az első ilyen, több évfolyamot érintő öregdiák nagy találkozóról a Főiskola 1926–27. évi értesítőjében adtak hírt. Vö: Bolvári-Takács Gábor: *A sárospataki öregdiák mozgalom 19–21. századi kronológiája. Intézménytörténet és közművelődési dimenziók (elektronikus adattár, 2011):* http://www.zempenimuzsa.hu/oreg_diak_krono.htm

⁹ Vö: Bolvári-Takács Gábor: *Tények és tendenciák a pataki öregdiák-mozgalom történetében.* In: Szabó Csaba (szerk.): *Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009. i. m.*

¹⁰ Vö: Benke György: *Akik előttünk jártak, Miskolc, 2001; uő: Akik előttünk jártak 2. Mezőkövesd, 2007.*

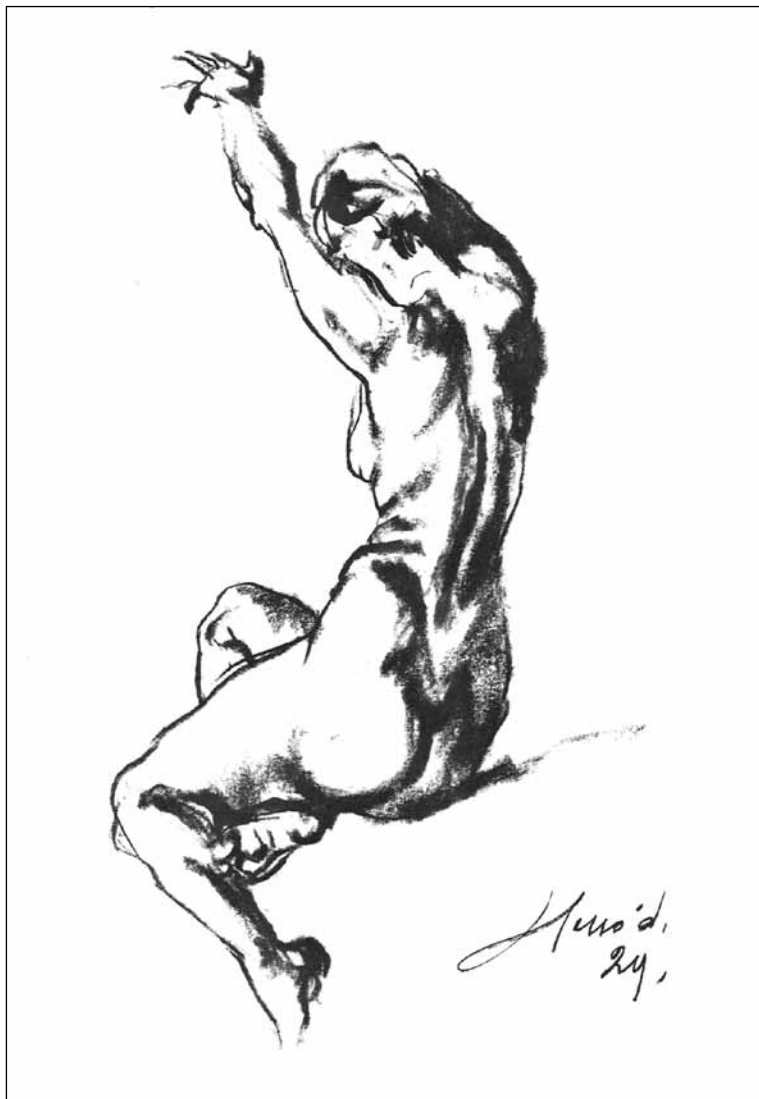
¹¹ Vö: Bertalan Imre: *Az újrakezdés népe. Az amerikai magyar reformátusság száz éve.* Budapest 1997.

1 Tudomány és társadalom

¹² Barcza József (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Budapest, 1981.

¹³ *Tanúim lesztek. Emlékkönyv. Vallomások, megemlékezések Sárospatakról és a 465. éves Református Kollégiumról, a magyar honfoglalás 1100. évében.* Szerkesztők: Deák Gábor, Demeter Gyula, Simonné Gajda Edit. Miskolc, 1996. 77–87. o.

Akt

Vitéz Ferenc

Az „önmagával azonos” művész

Holló László emlékezete

Holló Lászlót (1887. március 6., Kiskunfélegyháza – 1976. augusztus 14., Debrecen) Végvári Lajos nevezte a magyar művészettörténet egyik legsajátosabb, magába zárt, öntörvényű személyiségének, akit az olykor a létét veszélyeztető napi gondok ellenére a szabadság és kívülállás jellemzett, akit nem zavartak meg a magyar művészetben egymással viaskodó irányzatok, s aki emberi-művészi feladatának érezte, hogy „mindig önmagával azonos legyen”. Úgy kiskunfélegyházi ő, hogy apai ágon gyökerei az egykori Borsod megye északi részéhez kötik, s noha a képzőművészeti főiskola elvégzése után a kiskunfélegyházi özvegy Kalmár Józsefné által tett alapítvány ösztöndíjából tanulhatott Münchenben (1909–11) és Párizsban (1911–13), az első világháború kitörésének hírére még müncheni mestere, Hollósy Simon técsői művésztelepét elhagyva, „véletlenül” telepedett le Debrecenben, és a világháború végétől ott élt haláláig. Debrecenben maradásának oka művésztársa, Hrabéczy Ernő testvére, Anna volt, akit 1915-ben vett feleségül. (A háború alatt Podolinban és Karánsebesen tanított, a háború után megpróbáltatásaira és meggyengült idegrendszerére hivatkozva kérte nyugdíjazását.)

Holló László 1910-ben jelentkezett először csoportkiállításon Hollósy Simonnal és tanítványtársaival; 1912-ben a párizsi Függetlenek Szalonjában mutatták be három festményét – ekkor választotta tagjai közé az *Union Internationale des Beaux-Arts et des Lettres*, olyan festők, írók és tudósok mellé, mint Rodin, D’Annunzio, Degas, Anatole France, Monet, Cézanne vagy Tolsztoj, állandó és szabad kiállítási lehetőséget is kapva Párizsban. A Debreceni Műpártoló Egyesület tárlatán 1922-ben mutatkozott be, 1923-ban a fővárosi Belvedere szalon adott otthont az első önálló kiállításának. 1926-ban az Ernst Múzeum 30 művét mutatta be; 1930-ban 67 olajképpel és 40 grafikájával szerepelt itt. Művészetét országszerte ünnepelték, Debrecen azonban néma maradt. Holló részt vett 1927-ben az Ady Társaság Alapításában, és ő lett a képzőművészeti szakosztály elnöke, ám újító kezdeményezéseinek nem volt sikere, Debrecen nem tudott mit kezdeni a konvencionálístól elütő ízléssel. Rabinovszky Máriusz ezt írta róla 1931-ben: „Művésze [...] lázongó szenvedély, lázas látomás, mámoros kitörés [...] sötéten ragyogó színeit, mozgalmasan szétvetett formáit a feszültség lendülete hatja át. Minden ecsetvonása nyugtalan, fájdalmas patoszú. Héroszi panasz.”

Ott hagyta volna Debrecen – mint naplójegyzetei tanúskodnak erről –, a Hrabéczy család tönkrement, a kertben termett gyümölcsöt, zöldséget maga hordta piacra, nyomasztotta a környezet, egzisztenciális válság fenyegette. Volt azonban hová menekülni, volt hol feltöltődni: az 1920-as évek második felében fölfedezte magának egyszemélyes Barbizonját, Tiszadadát, itt töltötte szinte élete végéig a nyári hónapokat, a legtöbb témáját itt gyűjtötte. Itt szakított a bibliai és mitológiai témával, a técsői plein air impressziók helyett

a plein air expresszionizmus, részben a szimbolizmus jellemezte. Elyűjtott alakjai még emlékeztettek el Greco figuráira; a szimbolikus sorsábrázolásban ott volt még Gauguin emléke; s Rembrandt adta a példát az önarcképek segítségével történő művészetértelmezéshez (fölsimerve, hogy a személyiség titkai szervesen összefüggenek a megoldandó művészi problémákkal).

Történelmi érdeklődésének megújulásában (az István és Koppány tematika kidolgozásában, amely a Szent István évre érte el csúcspontját, de még az '50-es években is foglalkoztatta) az önreflexió és Hollósy Simon örökségének tisztázása vezette. Az István-tematika azért volt meghatározó, mert ezekben a képekben koncentráltak a számára legizgalmasabb és újabb megoldásokra váró festői-kompozíciós, emberi-etikai és történelmi problémák. Bíró Katalin feltételezése szerint Holló történelemfelfogásának az volt a kiindulópontja, hogy a magyar történelem alakulására legnagyobb hatást gyakoroló tényezők egyetlen időszakba sűrűsödtek, ezért „Szent István korának eseményei, István személye és Koppánnyal való összecsapásában kifejeződő törekvései döntően meghatározták a magyarság további, tragikus mozzanatokban is bővelkedő sorsát.”

A minták jelen voltak, azonban teljesen új művészet született. Mindmáig hamisan az alföldi festőkhöz sorolják Hollót, annak ellenére, hogy csak a tematika alföldi – ahogy ő fogalmazott: „csak a vér az” – az eszköztár és stílus viszont nem lírai realista, hanem expresszionista, a szimbólumhasználat nem kiegészítő elem, hanem teljes, allegorikus világképpé formálódik. Holló művészetét ezért szociográfiai allegóriákat alkalmazó, lírai állapotokat és drámai cselekvéseket ötvöző *alföldi expresszionizmus* elnevezéssel lehetne illetni, ami egyedülálló a magyar festészetben.

Holló László számára csalódást jelentett a debreceni krematóriumi, a Református Kolégium jubileumi és a Szent István évi pályázat is, 1941-ben azonban Szinyei-díjat kapott, kiállított a Nemzeti Szalonban, beválasztották a Képzőművészek Új Társaságába. 1948-ban a *Száz magyar művész* reprezentatív tárlatra kapott meghívást; Londonban, a magyar képzőművészek tárlatán szerepelt. 1956 januárjában a Fényes Adolf teremben állított ki – s végre megkapta a Munkácsy-díjat. 1957-ben Pozsonyban rendezett Hincz Gyulával közös tárlatot, ezt követték a moszkvai, antwerpeni, varsói és drezdai kiállítások. 1958-ban Brüsszelben képviselte a magyarországi képzőművészetet. 1961-ben a Műcsarnokban közel félezer (!) műve volt látható – ekkor tüntették ki Kossuth-díjjal. (Felesége, Hrabéczy Anna 1956-ban meghalt, Holló a Kossuth-díj átvétele előtt vette el a nála negyven évvel fiatalabb Maksa Olgát, aki haláláig mellette volt – s Égerházi Imre szavai szerint „még a levegőt is megsimogatta Laci bácsi körül”).

Az 1968. év nemzetközi eredménye, hogy a magyarországi „alföldi” festőket ő képviselte (Baranyó Sándor, Bényi László, Berényi Ferenc és Félegyházi László társaságában) a párizsi kiállításon (Paris–Montreuil). Életműfestményei kerültek Párizsba: önarcképe és két, a feleségéről készített portréja mellett az 1920-as évek végétől a négy évtizedet átfogó munkásságát reprezentáló *Sírbatétel*, *Tisza-parti jelenet*, *Lakodalmasok*, *Fuvaros szerkér*, *Vasárnap délelőtt*, *Hazatérő parasztok* című festmények és a *Bartók*-portré. Pogány Ö. Gábor szerint Holló ahhoz a „vallásalapító halhatatlan nemzedékhez” tartozik, mely „négy-öt évtizede remekművekkel figyelmeztetett az alföldi szegénység keserves sorsára”. Munkái mindenekelőtt a magyar valóságról tanúskodnak, s bár „kétségtelen, hogy a festői mozgalmasság, az élénk merészség, a heves nagyvonalúság nem alakulhatott vol-

na ki művészetében francia iskolázottság nélkül, stílusa mégis főként élményanyagától vált egyénivé, attól a megrendültségtől, őszinte együttérzéstől, mely eltöltötte” a szegény ember mindennapi létküzdelmeinek láttán.

A méltatás lényegre törő összefoglalása Holló művészi kifejezőmódjának, és az egész oeuvre jellemzéseként is felfogható. „Holló László képeiben [...] a napról napra megújuló dráma jelenik meg, de nem is annyira komoran, mint inkább hevesen, égő színek, lobogó foltok segítségével, úgy, hogy a látvány látomássá alakul át, a nyomasztó emlék demonstratív vallomássá személyesedik. Egy-egy lakodalmi, életképi jelenet nála csak alkalom arra, hogy gondokról, bajokról, vagy éppen vágyakról, reményekről beszéljen; a festészet, a rajzművészet nyelvén a szív hangjait, az értelem lázadását, az idegek remegését szóltaltatja meg.”

1969-ben a Kiskun Múzeumnak ajándékozott alkotásaiból állandó kiállítása nyílt szülővárosában – Kiskunfélegyháza Hollót 1974-ben választotta díszpolgárává. Ugyanebben az évben hagyta Debrecennek egykori lakóházát, 200 olajfestményt és öt freskót; majd egy áttekintésében is reprezentatív, több mint 170 darabos történelmi-mitologikus tárgyú grafikai kollekciót. Adománya egy állandó kiállítás alapjait vetette meg. 1975-ben Debrecen díszpolgára lett, lakóházában 1978-ban rendeztek emlékkiállítást, halálának 10. évfordulóján lett az épületből emlékmúzeum, amely ma emlékház.

Holló László az expresszív festőiség nyelvén szólt nemcsak a paraszti sorsról, az egyediben is az általánost kutató-felmutató emberi szenvedésről, de a történelem kínálta drámai látomásokról is. A mitológiát a személyes és közösségi sorsátiratok allegorikus kereteként alkalmazta, a természeti képekben az emberi indulatok tükröződnek, a természet antropomorf analógiáiban fejezte ki az emberlét – könnyű líraiságtól mély drámáig ívelő – sokárnyalatúságát. Portréiban az egyszerű emberek méltósága van jelen, az aktokban a mozdulat lényegét, a test esendőségét, a szépség és szabadság viszonyát faggatta. Az autonóm értékű grafikai lapokon az emberi természet cselekvésértékű karakterét fejezte ki.

Festményei és grafikai egyaránt lelkiállapotot tükröznek, amelyek markáns kereteit az etikai állásfoglalások adják meg. Holló művészetének eredetiségét a „szociográfiai” életképeken és azok témavariációin, illetve a témafeldolgozás mélységén, a művészi-etikai problémák kifejezési szándékán keresztül érzékelhetjük. Alapvető volt számára az emberi méltóság megteremtése, felismerése, tisztelete; a kiállítás az elesettek mellett; az egyéni küldetés meghatározása a közösségi sors (és a nemzeti önmeghatározás a történelmi folytonosság) tükrében. A Végvári Lajos által említett önmagával azonos emberi-művészi lét egyenlő volt a folyamatos munkával, a festéssel, az ember és világ viszonyát – s egyáltalán: a létezés kérdéseit – festőproblemaként élte meg. Eltorzult aktjaiban, a „szépség taszításának” állapotában például a szabadsághiányt fogalmazta meg. A viharban megriadt lovak képében a helyét nem lelő ember egzisztenciális kétségbeesését láttatta. Az *Angelusban* a földhöz kötött paraszt ember szakrális áhítatát rögzítette, azt a pillanatot, amikor felismeri, hogy egylényegű az általa művelt földdel. A háborús (1943-as) *Lakodalmásokban* nem pusztán egy közösségi léthelyzet vagy cselekvésminta allegóriáját adta, hanem az egyén és a közösség történelemmel való kapcsolatának drámai kifejezését. A harmónia és szépség hiánya itt is rámutat a szabadsághiányra, Sz. Kürti Katalin szavaival: „a saját környezetében is idegenként fölmagasodó embercsoport” végső soron a közös magányt reprezentálja.

Holló László Rembrandt példáját követő, a magyar festészetben egyedülálló, mintegy 200 darabos önarckép-sorozata ugyanúgy megérdemelné az önálló méltatást, miként (festészetével szinte egyenrangú) grafikai oeuvre-je. S noha Holló Tiszadadáról gyakorta tekintett Tokaj felé s onnan túl, a Zemplénre, a Bodrog-partra, s rajznoteszeiben fölleljük az itt készült vázlatokat, a grafikai életműből most az utolsó nagyobb ciklust, a gömöri vonatkozású tollrajzokat emeljük ki. Az öregkori grafikák tömör, dekoratív szerkezetükkel irányítják magukra a figyelmet. Holló sokat rajzolt embereket, tanyákat, ábrázolta a mezei munkavégzés egy-egy pillanatát, s gyakran sorjáztak lapjain állatok, tehenek, lovak, kutyák. Utolsó grafikai munkái közé tartozott az a sorozat, melyet reszketeg kézzel formált illusztrációként Ujváry Zoltán felkérésére a gömöri népballadákhoz. A megremegő kéz is határozott rajztudásról, a képi látás biztonságáról tanúskodik. Koczogh Ákos jellemzése szerint ötletekben bővelkedő, szellemes, humorral teltett vonalrajzok ezek.

Illusztrációin nemcsak a balladai történet egy-egy epizódját örökítette meg, hanem a ballada drámai feszültségét és tartalmi mondanivalóját egyaránt kifejezésre juttatta. Ujváry Zoltán így fogalmazott 1987-ben a művész balladaillusztrációinak kiállításán a Gömöri Múzeumban: „Bármelyik rajzra tekintünk, nyomban látjuk a sűrítést, a tömörítést, az epikum lényegének néhány vonással való megjelenítését.” Bihari József pedig Ujváry szavait idézte, miszerint a magyar paraszti élet balladai tömörítéssel jelenik meg Holló László művein: „Magányos tanyák, földbe süppedő viskók, szomorúan álldogáló gémeskutak, tehenet, kecskét vigyázó parasztlányok, szikárrá aszott földművesek, a magyar ugaron gebévé soványodott lovak, tenyérnyi földjén szántó parasztok, a betevőért izzadó aratók, kaszások, mind-mind képben megelevenedő ballada.” Koczogh Ákos így érzékeltette a grafikai hattyúdál megejtő báját és drámai szépségét: „Mintha egy bravúros tudású művész gyermeki naivsága törne fel nyolc évtized mélységéből, a rokon Móra Ferenc kiskunfélegyházi meséinek távlatából s adna találkozózt mélység és magasság, nép és őmaga.”

Igen, Holló László közel a kilencven évéhez sem felejtette el, hogy másokban kiteljesedve vagy mások terhét cipelve is mindig önmagával azonos legyen.

Bartók

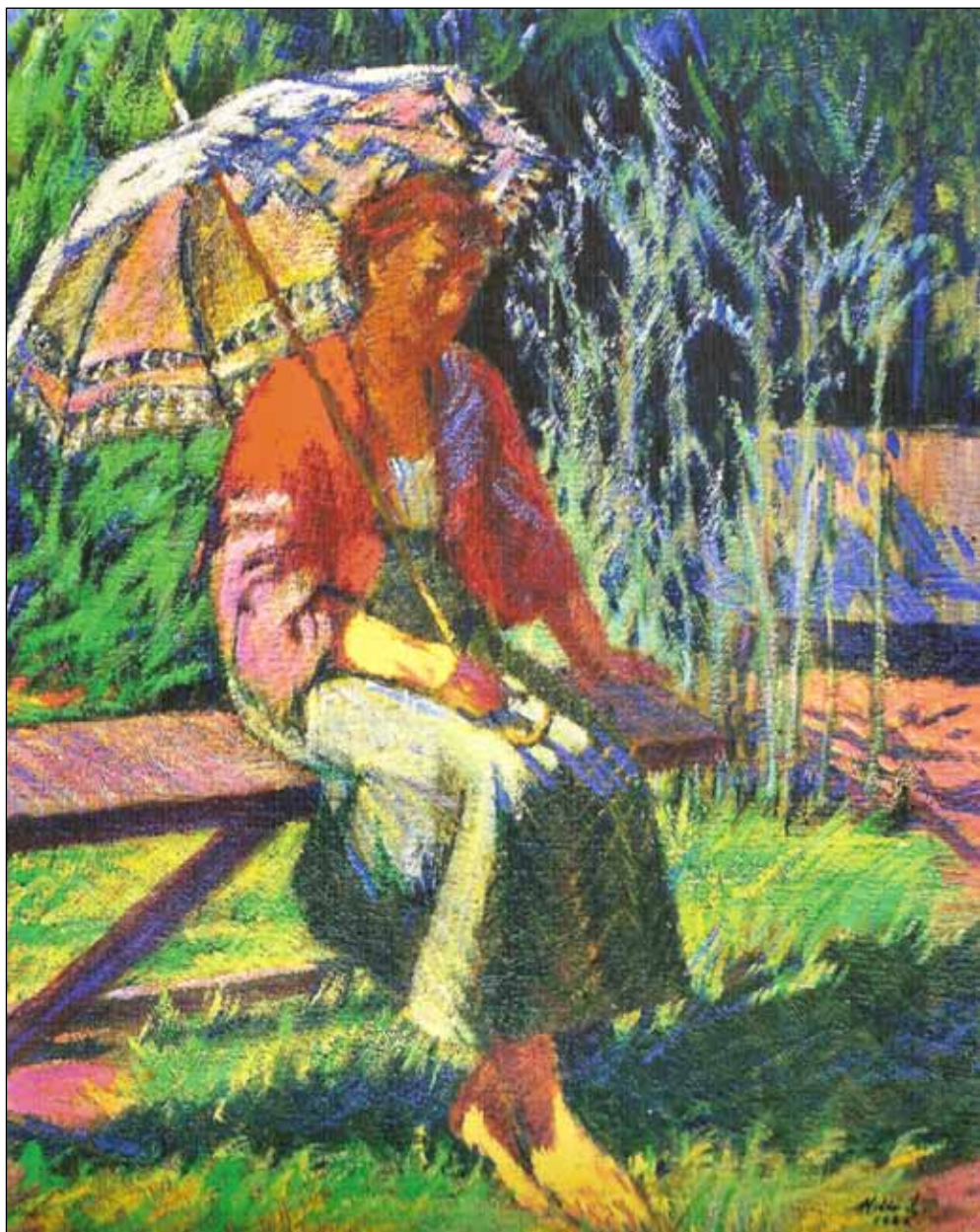

Putri előtt

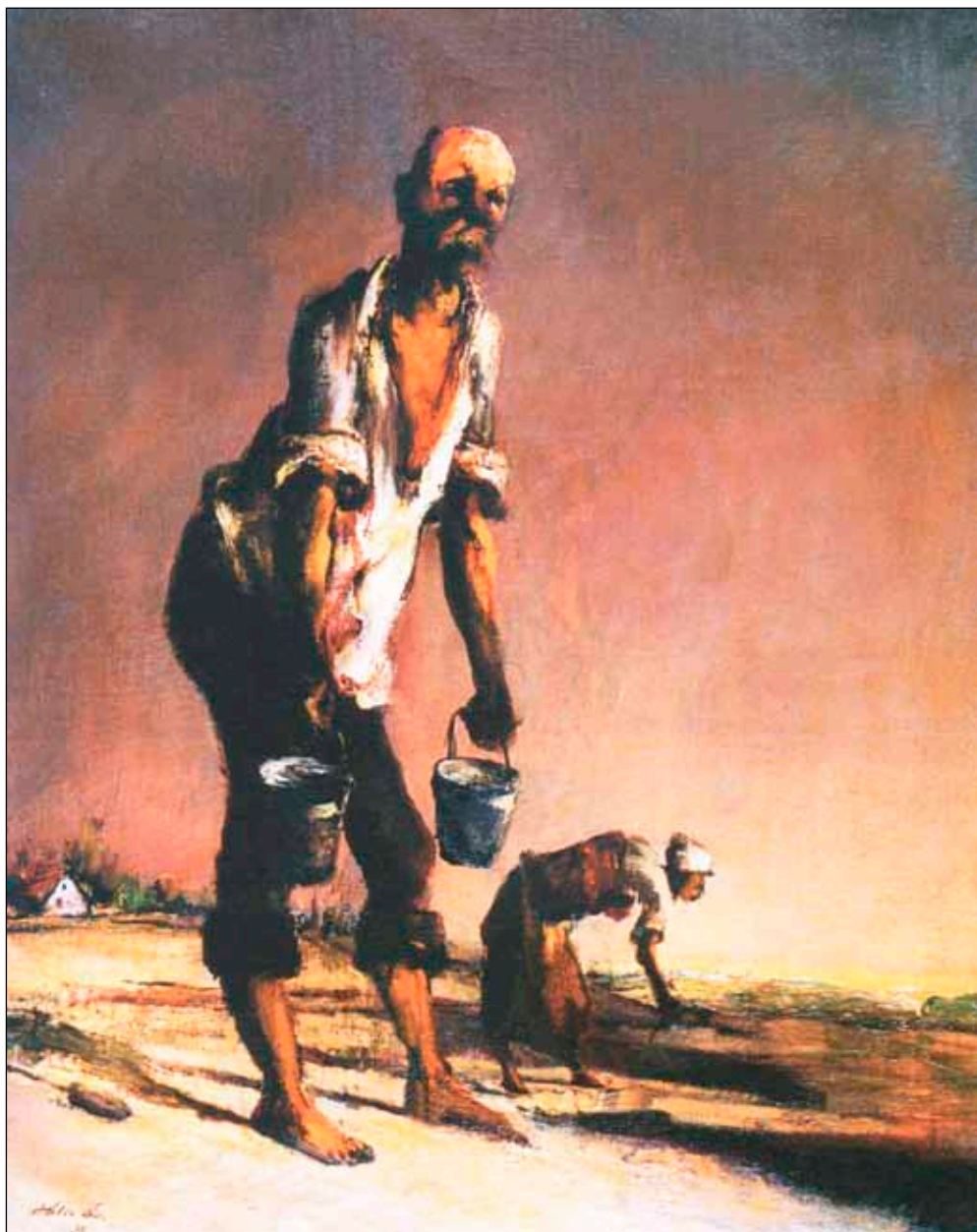
A Szent korona felajánlása

Napernyős nő

Angelus

Homokhordás a dadai révnél

Szent Antal megkísértése

Önarckép

Támba Renátó

Kislány kakassal

Kosztá József néhány leánygyermek-ábrázolásának
gyermekkor-történeti ikonográfiai szempontú elemzése

A hazai pedagógiai szaksajtóban a képzőművészeti alkotások gyermekkor-történeti szempontú elemzésének Magyarországon ma még nincsenek kiterjedt hagyományai, eltekintve többek között Pukánszky Béla, Péter Katalin és Endrődy-Nagy Orsolya tanulmányaitól.¹ Hasonló jellegű feladatra vállalkozom: a kutatás célja, hogy a társadalmi élet aspektusainak, az antropológiai tér különböző elemeinek, valamint a jellemző motívumok, attribútumok mögött megbúvó érzületek, attitűdök és eszmények vizsgálatán át rávilágítsunk a paraszti társadalomban munkálkodó gyermekszemlélet néhány lényeges elemére.²

Módszertani keretek

A műalkotás a szemlélődés médiuma, amely rácsodálkozásra, szakadatlan kérdésfelvetésre hívja a befogadót, aki ily módon nem pusztán nézője, hanem olvasója, sőt, egyben értelmezője is a képnek, hiszen nem lehet anélkül olvasni, hogy ne értelmeznénk is egyszerre, amit látunk. A mű előtt leragadunk, elidőzünk, miközben leválunk a hétköznapi közhelyek, sallangok megállíthatatlan folyamáról: a szemlélődés alkalmat szolgáltat a reflektáltabb gondolkodásra és az önreflexióra egyaránt. Ennek során eltávolodunk a hétköznapi jelenségekhez rendelt közhelyes jelentésektől, hogy aztán a gyakorlatban ebből a távolságból, higgadtan, csendesesen közelíthessünk a társadalmi jelenségek felé, többé-kevésbé mentesen személyes ítéleteinktől, indulatainktól. A kép olvasása közben értelmünk a műbe hatol, hogy kihívás elé állítsa műveltségünket, világlátásunkat, attitűdjeinket és türelmünket egyaránt.³

A kép olvasása-értelmezése aktív tevékenység, amelynek része a motívumgyűjtés, a szintani felismerés, de része a kiválogatás is, hiszen a befogadó dönti el, hogy mely lehetséges szempontokat, aspektusokat hozza előtérbe az értelmezés folyamatában. Mindez tőlünk függ. A képolvasás nem jelentheti a kép tartalmának reprodukálását, ehelyett interpetációról van szó, vagyis arról a folyamatról, amikor saját szűrőnkön keresztül átültetjük a mű jelentését a „mi nyelvünkre”. Amikor pedig mindezt tudományos igénnyel tesszük, többnyire előtérbe állítunk egy vizsgálati területet, s innen közelítünk. Esetünkben ez a vizsgálati terület a gyermekkor-történet.

Az interpretátori tevékenység egyik legfontosabb sajátossága a történetek mögé látás. Elemzéseink során ne elsősorban a történeteket (vagy a történetek jeleit) keressük a képeken, hanem igyekezzünk rámutatni a történetek mögött megbúvó mélyebb szerkezeti összefüggésekre. Ha a képeket olvassuk, azt is elmondhatjuk, hogy a képolvasás nem jelent mást, mint újraolvasást vagy újrastrukturálást: bármikor is próbálunk közelebb

kerülni egy műalkotás mélyebb értelméhez, mindig a képi elemek újrendszerezésére törekszünk, amely törekvés egyik legfőbb célja a kép mögött rejlő elbeszélések kibontása. Minden elbeszélés az idő mentén szerveződik, ami azonban pusztán egy szemiotikai rendszer elemeként létezik, az elbeszélés egyik meghatározó eszközeként, s hogy magát a képet megértsük, fel kell bontanunk a kép időrendiségét. Az időbeliség helyett a kép struktúrájára, szerkezetére kell összpontosítanunk, hiszen végső soron magát az idő-problematikát is így ragadhatjuk meg mélységeiben. Nem az egymásutániságra kell tehát koncentrálnunk, hanem a narrációban föllelhető rétegzettségre, rétegelemekre és logikai kapcsolatokra. Az értelmezőnek az a feladata, hogy új oksági viszonyokra mutasson rá, amelyek túlmutatnak az időrendiség kérdésén, s amint sikerül ilyen viszonyt voltaképpen létrehozni, megviláglik, hogy az idővonatkozások valóban csak fikcionálás eredményeiként jönnek létre. Éppen ezért válnak fontossá olyan elemzési szempontok, mint amilyen a történetmondó (narrátor) helyzete, az elbeszélő (festő) nézőpontja, az aktor és aktusai, a történés maga, illetve a tér- és időszerkezetek.⁴

Gadamer szerint a műalkotások elemzése hasonlít az olvasás folyamatához, hiszen ha meg szeretnénk érteni egy képet, először betűzgetnünk kell azt, hogy lépésről lépésre közelebb kerülhessünk a mű lényegének megragadásához.⁵ Az első lépés a Panofsky-féle ikonográfiai modell Mietzner-Pilarczyk szerzőpáros által használt továbbgondolt változatában a preikonografikus leírás, amely minden látható képi elem, formanyelvi és kompozíciós megoldás leolvasását, pusztá regisztrálását foglalja magában.⁶ A második lépés (az ikonográfiai eljárás) a szerzőpáros változatában két részre tagolódik. Az ikonográfiai leírás során összefüggésbe állítjuk egymással az ábrázolás elemeit, meghatározzuk a témát és a képtárgyat, mélyreható jelentéstulajdonítás nélkül; ide tartozik a történelmi háttér, a technika, a kép keletkezési módjának és a vonatkozó élettrajzi információknak az ismertetése is. Azonban az ikonográfiai interpretáció már a mélyebb motívumok, esetleg szimbolikus jelentéstartalmak feltárásával és rendszerezésével, a képek mögött húzódo konvenciók feltérképezésével foglalkozik, forrásként bevonva a művész műalkotásról vallott (vagy adott alkotóperiódusából származó) vallomásait is. Végül az ikonológiai interpretáció a képek „megértésére”, szimbolikus, allegorikus jelentéstartalmainak feltárására törekszik.⁷ Míg tehát az ikonográfia leíró, osztályozó, rendszerező és analitikus jellegű kutatásokat jelöl,⁸ ennél fogva „a tárggyal foglalkozik”,⁹ addig az ikonológus számára a képek a társadalmi tudat részeként tételeződnek, így érzületeket, viselkedési módozatokat, attitűdöket, eszményeket stb. dokumentálnak.¹⁰ Mivel az ikonológia feladata eszme- és világtörténeti értelemben vett jelentéseket keresni a műalkotásoknak, megközelítésmódjával mélyebbre merülhetünk a civilizáció, az eszmék, a vallásos érzület, sőt, a mentalitás és a hétköznapok, vagy éppen a gyermekkor történetében is.¹¹

Mindezt – elemzéseink menetének tagoltabbá, átláthatóbbá tétele céljából – Piotr Sztompka leírásával (a társadalmi élet elemeinek vizsgálata) egészíthetjük ki, amely alapján elmondhatjuk, hogy a képeken érdemes megfigyelnünk az emberi egyedek jellemzőit (testbeszéd, arckifejezés, testtartás, gesztusok, népviseleti elemek, hajviselet), a gyermeki aktivitásokat (ritusok, rutinok, ceremóniák), a társadalmi interakciókat (kapcsolatok, érintkezések, beszélgetés) és azok tényezőit (a partnerek térbeli elhelyezkedése, státus, társadalmi kompetencia), a közösségeket és a közösségi cselekvéseket (cél, aktivitás, az aktivitás ritmusa), illetve a kultúra megnyilvánulásait (anyagi-eszközi javak, szimbólumok, térhasználati jellemzők, tiltások és parancsok ikonografikus jeleinek külső

kifejeződései).¹² Elemzéseinket nagyrészt a vázolt módszertani megfontolások segítségével végezzük el.

A szegénysorú falusi leánygyermek élete

A hagyományos paraszti közösségekben a nevelés mindenekelőtt a családban zajlott, ám arról, hogy a gyermek egész életét a helyi közösséghez igazítsa, a falu egész népe gondoskodott. A gyermeki kíváncsiságnak és spontaneitásnak faluhelyen nem volt különösebben helye, hiszen a cél a szófogadó, dolgos gyermekek nevelése volt, ennél fogva a gyermekek életét szigorú falusi életelvek szabályozták.¹³ A közösség becsületességre, igazmondásra, valláserkölcsre, a család iránti felelősségre, a szülők és az idősek tiszteletére tanította a gyermeket, illetve fontos érték volt a mértékletesség, a nyájasság, az alázatosság, az istenbe vetett hit, illetve a munkában való szorgalmasság is.¹⁴

Ugyanezek a tanítások és normák voltak érvényesek a leánygyermek nevelésére is. A leányok élete a gyermekkortól távolodva mind ritualizáltabbá vált, viselkedésükben egyre kevésbé volt helye a spontaneitásnak. A jó leány ideáljában az alázatos, dolgos paraszti élet rendje tükröződött, s ez a leányideál már a kora gyermekkori is éreztette hatását. A leányok viselkedésének kitételei voltaképpen az átlagosság, a függőség és az engedelmesség eszményei mentén fogalmazódtak meg, s elsősorban a külsőségekben kerültek megnyilvánulásra. Faluhelyen a testi és a morális szféra elválaszthatatlanul összefonódott egymással. A „jó leány” mozgását „szemérmes komoly menés”, testhasználatát visszafogottság és fegyelmezettség kellett, hogy jellemezze. A leány rendességére utalt haja és köténye állapota is, amelyek köré valóságos rítusok formálódtak. A leánynak már kicsi kora óta szófogadónak és hallgatagnak kellett lennie, roppant szemérmesnek és „észrevehetetlennek” – ha nem ilyen volt, korholták érte. Mindez az erkölcsi tisztaság jele volt.¹⁵ A parasztleányi viselkedés rendkívül fontos összetevőjének számított a munka, s ehhez kapcsolódóan a szorgalom és a „fáradhatatlan munkabírás” erénye, illetve a „folytonos tevékenység”, amely hozzájárult a személyes felelősségérzet kifejlődéséhez.¹⁶ Faluhelyen a munka központi jelentőséggel bírt a család életében: e köré szerveződött az erkölcsi rend és a szülők nevelési gyakorlata egyaránt. A gyermek a munkában méretett próbára, a munka során formálódott önbecsülése, önértékelése, de közösségi szerepe is. A családi együttlét élményét is a munka adta, még ha hajnaltól estig is dolgoztak. Az út a falu társadalmához és műveltségéhez csakugyan a munkán keresztül vezetett – a gyermek a munkatevékenységeken keresztül fokról fokra, szinte észrevétlenül szerveződött bele a közösségbe.¹⁷

Gyermekábrázolás az alföldi iskola festészetében

Az alföldi művészek életművében irányadó törekvésként jelent meg a már Courbet programjából jól ismert elképzelés, miszerint a parasztnak és az „egyszerű embereknek” ugyanazt a méltóságot és nagyságot kell megadni, ami korábban csak az isteneknek és a mitológiai alakoknak adatott meg.¹⁸ Ez a felfogás olykor a paraszthalakok felmagasztalásához vezetett, akárcsak Millet vagy Breton munkásságában, ám összességében megindította a kritikai realizmus és a naturalizmus tendenciáit, amelyek fő célja az volt, hogy felhívják a közönség figyelmét a legnagyobb nélkülözések közepette élő emberek és csa-

ládok körülményeire, illetve a társadalmi igazságtalanságokra. A fő különbség, hogy míg a realisták, mint Courbet vagy Daumier nagyobb összefüggésekre koncentráltak, addig a naturalisták műveikkel a szegény emberek életének egy-egy kiragadott töredékének megelevenítését tartották mintaszerűnek (pl. Jules-Bastien Lepage), sokat tanulva a plein air szemléletéből.¹⁹

A szegény emberek kerültek tehát a művészi figyelem középpontjába, s ezen a demokratikus művészet megteremtése felé vezetni kívánt úton nemcsak a szegényparaszti élet témája értékelődött fel, de más megvilágításba került a gyermekábrázolás is. Ugyan a gyermekek megörökítése már a korábbi századokban is jellemző volt a művészet történetében, ám az „apróságok” és a nagyobb fiúk és lányok többnyire a hatalomgyakorlás törekvéseivel szoros összefüggésben, meghatározott gondolati rekonstrukciók tükrében kerülhettek megörökítésre. Alakjaikban erősen megjelentek a társadalom elvárásai, ezért többnyire e művek kapcsán alkalmazható a „kicsinyített felnőtt-konstrukció” gyermekkor-történeti kategóriája. Ezzel szemben a realizmus alkotói a szegénység témája felől közelítettek a gyermekkor témája felé, de mivel itt már hangsúlyosabban koncentráltak a gyermekeket övező társadalmi valóság „antropológiai” szempontjaira (pl. antropológiai tér, rítusok, rutincselekvések), egyre inkább előtérbe kerültek a gyermeki valóság szempontjai is. Ezen szempontok megjelenítése, érzékeltetése azonban majd csak a naturalizmus, illetve az impresszionizmus alkotóinál válik már-már önmagáért való tendenciává, ami azt jelenti, hogy a festészetben ekkortól vált a gyermek (vagy inkább még csak a gyermek látványa?) már-már önértékké.

Mindez az alföldi iskola művészetéről is elmondható. Az alföldi festőművészek életművükben határozottan megfigyelhető a paraszti lét problematikája felé irányuló figyelem fokozódása, a festők mind nagyobb érzékenységgel fordultak a dolgos falusi ember nehéz élete felé. Vásznaikon megelevenítették a paraszti élet kíméletlen rendjét és nyomorúságait, s ez a „plebejikus szemlélet”²⁰ hatotta át gyermekábrázolásait is. Hiszen még a gyermek-tárgyú képeken sem „a boldog, bájos gyermekkor” került megelevenítésre, ahogyan például azt Peske Géza bodajki gyermekfestő jelenetein (*Keménydió, Kutyával játszó fiú, Kisfiú kutyával, Kislány kutyával*) láthatjuk.²¹ Sokkal inkább azt kell mondanunk, hogy a paraszti élet alázatos, szótalan rendje bújjik meg a gyermekek bőre alatt ezeken a megjelenítéseken. Noha anatómiai-fiziognómiai értelemben gyermekeket látunk, jellemzően gyermeki élethelyzetek ritkán kerülnek ábrázolásra. Többnyire komoly, szémérmes, visszafogott leánygyermek és – bár csak részben! – engedelmes, szófogadó fiúcskák jelennek meg paraszti öltözékben, ezáltal is kifejezésre juttatva a falusi élet nehéz rendjét. Azonban érdemes kiemelni, hogy a gyermekség motívumai nem sikkadnak el az interpretációkon, de kiemelve sincsenek.

Arról van tehát szó, hogy a festők – lévén, hogy életükben a magyar nép, a néplélek megfestésére vállalkoztak – a paraszti élet hallgatag rendjét festették meg gyermekábrázolásaikon is. Itt a gyermekkor nem kifejezetten a kortárscsoporthoz tartozó élményekben, a tevékeny felfedezésekben gazdag életkorként jelent meg – a gyermekvilág nem vált el hangsúlyosan a felnőttvilágtól. Nem a felfedezésektől örömteli, lírai utánérzésű gyermekvilág jelenik meg e vásznanon, hanem az az életkor, amely mögött már letagadhatatlanul munkálkodik a nehéz paraszti élet regulája. A gyerekek ugyanis – különösen a nagyobbak – ugyanazt végzik, mint a felnőttek, csak „kicsiben”. Igaz ugyan, hogy ezek az alkotások – tárgyuknál fogva – már felhívták a figyelmet a gyermeklét antropológiai jegyeire, értékeire, ám a

paraszti életrend megjelenítésének szempontjai többnyire felülírták a gyermeki sajátosságokat. Mindezek a szempontok a különböző megjelenítéseken egymástól többnyire elválaszthatatlanul jelentek meg. A tárgyi-fizikai környezet, a ruházat, a divatelemek, a tekintet, a taglejtések, a mozdulatok, a hangsúlyosan szerepeltetett attribútumok, motívumok, esetleg szimbólumok egyaránt következtetési alapokat jelentenek.

Kosztá József művészete

Kosztá József (1861–1949) mestere volt a melankolikus atmoszférateremtésnek. Belülről élte át a parasztsorsot, így belülről is festette azt meg, sorsközösséget vállalva a falusi néppel, s attól művészi sikerei után sem távolodott el.²² Képeit elsöprő indulat uralja, s távol állnak a részletező szándéktól – ilyen értelemben is búcsút mond a század közepén már-már hagyományossá váló cselekményes életképnek.²³ Kosztá – hasonlóan Tornyai Jánoshoz – lázongó ösztönember volt, s ő is ízig-vérig plebejikus szemléletű festészetet művelt. Egy helyen így ír erről: „Az a feladat vár rám, hogy bármi legyen is az ára, a művészi kifejezésnek azt a formáját szolgáljam, amelyet minden idegszálammal tiszta magyar művészetnek éreztem, amely a kegyetlenül mellőzött Paál László és az igazi nagyságában talán még ma sem ismert Munkácsy Mihály legjava műveit küldötte előre örök példaként.”²⁴ Kosztá szófukar, „csupaideg paraszt”²⁵ volt, kinek keble örökké fojtott, belső drámától feszült. Anyagszerű, vaskos felületein még a mitológiai témák is plebejikus jelleget kaptak. Így történt például ez a *Háromkirályok... c. képpel*.

Kosztá József az alföldi festészet egyik legjelentősebb képviselője volt, aki, bár Munkácsy Mihály nyomdokain haladt, s hatottak rá más festők is, mint például Velázquez, Goya, Millet, Delacroix, Roault és Vlaminck, mégis belülről átélten festette a paraszti létállapotot, s sajátosan „kosztás”, indulatos stílusa már-már önkényesnek, mégis hitelesnek hat. Kosztá József ihletője mindvégig az alföldi pusztaság maradt: a magány és a szóvalan falusi ember világa volt az ő mikro-kozmosza.²⁶ Ismerői zsörtölődő, szófukar, „csupaideg parasztot”,²⁷ ugyanakkor mély érzésű embert láttak benne. Kosztá „plebejikus szemlélete”,²⁸ lázongó természete jutott kifejeződésre képeinek formanyelvében is: műveit a drámai ábrázolás, az erős fény-árnyékokra épített fokozott színvilág, az expresszív realista formálás jellemezte.²⁹ Képeiből szüntelenül érződik a tehetetlenség fölött érzett szenvedélyes düh, a végtelen kétségbeesés az alföldi pusztaság örökké fojtott drámája miatt, ugyanakkor művészetéhez mindennél jobban tartozott hozzá a törekvés a paraszti élet nehéz, ám mégis szép rendjének képi megragadására.

Kosztá suhanckoráig hegyvidéki környezetben nevelkedett, élete nagy részét azonban mégis az Alföldön töltötte, s az alföldi tájat festette aztán mindvégig. E táj, s a benne élő parasztember élményvilága egészen bensőjévé vált a festőnek, így aztán nem pusztán szemidegein keresztül festette a messzibe vesző, hallgatag pusztaságot s annak magányos, rideg természetű falusi embereit. Vaskos, borongós színfoltjai, nyers, durva felületei ugyanis lényé legmélyéről szóltak. Rideg, magányos falusi ember volt ő maga is, s ez a természete találkozott össze a „festőzseni” tehetségével. Így aztán művészetébe nem lopakodtak bele a művelt városi élet szólamai sem, mint ahogyan a polgári élettel, az irodalommal sem volt különösebben szoros kapcsolata. Ő ízig-vérig parasztember volt, aki a nehéz falusi élet csöndes, szép, s egyszerre nyugtalan rendjét festette. Mélytűző képein olykor csak a mezőt látjuk néhány magányosan ácsorgó fával, a fehér árnyalata-

iban tündöklő házakkal vagy állatokkal, de képein gyakran jelenik meg az ember is, aki szakadatlanul végzi fogyhatatlan dolgát, miközben talán rá sem kérdez sorsára.³⁰ Koszta József festményein nem a korábbi népéletkép-festészet sallangjai és sztereotípiái szerint festett népélet köszön vissza, sokkal inkább a paraszti életélmény elevenedik meg. Mint vallja, mindig juhásztor szeretett volna lenni, s mellette festő. Később aztán lett is tanyája, már csak, mint írja, a juhok hiányoztak onnan. Volt azonban felesége, Annuska, akit gyakran megfestett, de időnként más leánymodelljei is akadtak – egy állami gondozásból kivett kislány, Katóka, egy harmadik lány, akinek a nevét nem ismerjük, valamint más kislányok és asszonyok. Idővel ez vált Koszta egyik fő témájává – a leányábrázolás. Bényi László szerint ezek a képek a honi gyermekábrázolás legszebbjei közül valók, amelyek – véleményünk szerint – képesek a gyermeki komolyság megjelenítésére úgy, hogy közben kifejezésre juttatják az archaikus paraszti létállapot tragédiáját is.³¹ Leánygyermek- és leányábrázolásainak nagyobb része sötét, semleges háttérrel megfestett portré, amely mögül érződik a beállítás aktusa, ám – a vasok anyagszerűség, a ragyogó színfoltok, a mélytűzű kolorit okán – mégsem érezzük e darabokon a műtermi festészet merevségét. Úgy is beszélhetünk e képekről, mint a paraszti, illetve parasztleányi létállapotot összegző művekről, melyek összefonódnak a lélekábrázolás kosztai mélységeivel és ösztönösségével.

Kislány kakassal

Koszta József leányportréinak sajátos csoportját képezik azok az ábrázolások, amelyeken a modell kakassal látható. A motívum egyértelműen a paraszti sors szimbólumaként jelenik meg, hangsúlyosan szerepeltetett alakjával érzékeltetve a falusi élet rendjét. A kakas jelképe az éberségnek és a figyelemnek, de jelentheti a reményt és a hitet is, s a jóság szimbóluma is egyszerre. A hagyományosan a kakasnak tulajdonított képességek a jóstehetség, az időjóslás képessége, a bölcsesség és az önzetlenség, de itt is olvashatunk éberségéről, többek között az ókori perzsa kultúra kapcsán. Az ókori görög kultúrában a fény és a világosság szimbóluma volt, de az ókori népeknél általában áldozati állatként is szerepelt. Ezzel szemben a tyúkot hagyományosan mindenekelett a csoporttudat, a gyermekszeretet, az anyaság és a termékenység megtestesítőjének tartják. Mindezen ismeret eszünkbe juttatja a paraszti életideállal együtt élő hagyományos értékeket: egyrészt megidézi a fáradhatatlan munkabírási morálját, a kitartást, a vallásos miszticizmust, az önzetlenséget és a szerénységet, másrészt felhívja a figyelmet a közösségi szellemre, illetve a gyermeknemzés és az anyaság jelentőségére.³²

A kakas, illetve a tyúk alakja önálló tárgyként is visszaköszön a festő életművében *Kakas és tyúk* című vásznan (1930-as évek), mintegy e művel juttatva kifejezésre a nő-férfi kapcsolat természetességéről és egyszerűségéről vallott közfelfogást, ami a falusi társadalom tudatában-tudattalanjában élt. Ebből a párhuzamból kiindulva azt is mondhatjuk, hogy a leánygyermek, illetve leányok kezében tartott kakas utal a nőléti fajreprodukcióval kapcsolatos elemekre, illetve ezzel együtt a biológiai érés folyamatára vagy éppen a biológiai érettségre. A paraszti élet szimbolikájában, akárcsak a babonák és a hiedelmek világában, a fiastyúk a termékenység szimbólumaként jelenik meg, ennél fogva pedig a kakas – mint a fiastyúk párja – egyértelműen utal a nő biológiai érettségére, illetve a termékenységre. Némelyik falun (például Csanádpalotán) még a vetést is olyan napon

kezdték, amikor először látták meg a Fiastyúkot, ennek célja pedig nem más volt, mint a bő termés elősegítése.³³ Ily módon – áttételesen – a fiastyúk a termékenység jelképének tekinthető a paraszti társadalomban.

Ezzel némiképp összhangban áll a *Talmud*ból kiolvasható tartalom, ugyanis a zsidó hagyományban a kakas és a tyúk együttes, mátkapárként való megjelenítése esetében a kakas alapvetően a termékenységet jelképezi. „A Talmud szerint az udvariasság képe, mert ő vezeti be urát, a Napot”. Mindenesetre, ha a paraszti élményvilág és a falusi társadalom tapasztalatrendszerének vizsgálatánál maradunk, összegzőképpen kijelenthetjük, hogy a falusi szemlélet számára a kakas nem más, mint az „egytörvényű” paraszti élet kérlelhetetlen rendjébe való belevetetés szimbóluma.³⁴

A gyermekkép vonatkozásában a kakas csakugyan utalhat a jóság és a szerénység értékére, ugyanis, mivel úgy tartják, hogy eledelét megosztja a tyúkokkal, a kakast a jóság szimbólumának is tartják. Ugyanakkor – az ókori görög bölcsélet nyomán – jelképezheti a jókívánságot és a gyógyítást (ld. Aszklépiosz) is, de jelen esetben leginkább az áldozathozatalt (ld. Platón: *Phaidón*). Az ókori római kultúrában – Minerva, Priapus, Mercurius és Mars szent állataként – a kakas alakjában megjelent a harciasság és az éberség tulajdonsága, de – ha Proserpinával hozzuk kapcsolatba – jelképezheti a természet megújulását, a tavasz termékenységét is. A kakasábrázolásban az éberség és a harciasság tulajdonsága a keresztény kultúrkörben is megjelenik, hiszen a *Bibliában* a kakas úgy is ismert, mint az az állat, aki hirdeti az új hit felvirradását, ugyanakkor ebben az összefüggésben jelképezheti az igazhitűséget is, avagy az „igazak lelkét”. Hasonló irányba mutat a 11. századtól a templom tornyára rögzített fémkakas (az ún. „szélkakas”), amely minden irányban körbeforog, avégett, hogy legyőzze a gonoszt, s elűzze azt hangjával; ennek alakjában ugyancsak az éberség és a harciasság jelenik meg. A kakast Durandus Vilmos mendei püspök az isteni prédikátor jelképének tartotta, „a ki éjjente is őrökdi hívei felett, hogy szavával életre keltse a sötétségben levőket s hirdesse nekik a jövőndő örök világosság dicsőségét!” Péter apostol kapcsán asszociálhatunk a bűntudatra és az emberi gyengeségre is (Mt 26,74–75), Szent Ambrus *Himnusz kakasszóra* c. írása kapcsán pedig a reményre és az enyhületre. Végül, Prudentius egyik költeményében a pogány világot a kereszténységgel összekötő szimbólumként említi meg, de itt is megjelenik a hit, a remény, a megújulás és az enyhület jelentése, illetve az éberség és a hitbuzgóság motívuma.³⁵

Ezen jelentések nagy része – különösen a jóság, a jóindulat, az éberség, a termékenység és a remény – föllelhető ábrázolásainkon is, s kapcsolatba hozhatók az életideállal, a leányideállal, s azon keresztül pedig a gyermekképpel. A kislányok, leánygyermek kezében, karján, ölében megjelenített kakas ezeken a megjelenítéseken minden bizonnyal egyszerre utal a keresztényi jóindulatra, s ezzel együtt a szerénységre, a hitből, s ezzel együtt a fáradhatatlan munkabírásból fakadó éberségre, illetve a termékenységre, hiszen a zsenge, még érintetlen leány mintegy magában hordozza a természet megújulásának, illetve folytonosságának lehetőségét. Tehát itt utalás történik a nő fajreprodukciós funkciójára, ugyanis itt a leány – a kakas attribútuma révén – befogadó „anyagként” jelenik meg, passzív matériaként,³⁶ akinek dolga, hogy alávesse magát a patriarchális hatalomnak, s egyúttal a természet rendjének. Azonban ilyen összefüggésben csakis a szűz leány kerülhet ábrázolásra, éppen ezért a tárgyalt képeken megjelenik az ártatlanság jelentése is, melyhez a falu társadalmának íratlan kódexében hozzátapadt a visszafogottság, a szerénység és a szegénylősség viselkedésbeli követelménye is.

Ily módon az elmondottakból az ártatlan, érintetlen, visszafogott, szemérmes leánygyermek képére következtethetünk a „lány kakassal” típusú ábrázolások kapcsán, mindez pedig összhangban áll mindazzal, amit fejtegetésünk elején megállapítottunk. Tehát Koszta József festői életművében a kakassal a karján megjelenített leánygyermek, illetve leány a férfi – illetve a patriarchális népi társadalom – alávettjeként, passzív, befogadó, alárendelt tényezőként, „relatív teremtményként” jelenik meg, akinek szerepe mintegy a férfi szerepéhez képest fogalmazódik meg.³⁷ Osztályrésze nem más, mint a beletörődés és a beleegyezés a földművelő élet kéréseivel, szertartásos rendjébe. A kakas ennek az életrendnek, illetve a vázolt leányideálnak és leánygyermek-konstrukciónak az attribútumaként jelenik meg a képeken. Ugyanakkor kultúrtörténeti ismereteink birtokában, mint már arra utaltunk, a remény üzenetét is beleolvashatjuk az ábrázolásokba: a nélkülözésektől kísért szegényparaszti leány- és asszonyélet már-már sziszifuszi létállapotának minden nehézsége ellenére is olykor megjelenik az életbe és a teremtő akarat segítségébe, jóindulatába vetett hit is, mely alapvetően a keresztény hitből táplálkozik.

A *Kislány kakassal* c. festmény (1917) vermeeri és velazquezi hatásokról tanúskodik, ám a felületen uralkodó vaskos anyagszerűség okán sajátosan kosztásan jut kifejeződésre a paraszti környezet mély indulatokkal telített atmoszférája. A leánygyermek szájának legörbülő vonalai hallgatag, szemérmes természetéről beszélnek, ugyanakkor lényéből nemcsak alázatosság és kedves egyszerűség árad, de érződik a csodálkozó gyermeki természet bája is. Megvilágított arcéle élesen emelkedik ki a sötét háttérből, arcán végtelen báj és kedves egyszerűség ül ki. Hajának „rendes állapota” a leányoktól megkövetelt önfegyelemre utal. Arcán az arcpír szégyellősségre enged következtetni. Mint tudjuk, a templom előtt a lányok gyakran kicsipkedték egymás arcát, hogy szégyenlősnek tűnjenek, ugyanis csak a szégyenlős lány tűnt a falu népe előtt magát jól viselő leánynak. Mindez az érlelődőben lévő leányideálra utal.

A csendes, visszafogott leány ideáljára következtethetünk továbbá a testhasználat motívumai közül olyan elemekből, mint amilyen a kissé előreemelt, félrebiccentett fej, a mélyen ülő, vigyázó, szégyellős tekintet. A test kissé elfordul, ezzel szólaltatva meg haloványan a gyermekkor félszepségét, spontaneitását – annak jele ez, hogy e lányka nem tagozódott még bele egészen a paraszti élet rituális rendjébe. A népviseleti elemek közül megemlíthjük a vállakon elboruló piros kendőt is, amely finom árnyalataival magán viseli a falusi lét tüzeit, illetve megemlíthjük még a fehér árnyalataiban gazdag ruhácskát – mindez Koszta mélyérzékenységgű kolorizmusáról tanúskodik. A sötét háttérből élénk színekkel kiváló vörös kendő valamelyest eszünkbe juttathatja *Margarita infánsnő* égő, kármin mellbokrétáját.

A semleges háttér sötét tónusai és a leányalak ruhájának fehér és piros árnyalatai között érződő feszültség révén, illetve a durván felrakott, vaskos színfoltoknak köszönhetően egyszerre válik érzékelhetővé a paraszti élet hallgatag, szertartásos rendje és indulatból való telítettsége, nyugtalansága. Sokatmondóak a leányka szemei is: „A csodálkozó, mélykék szempár – a lélek tükre – Koszta súlyos, borongós egeit idézi, s egy kicsit úgy érezzük, hogy maga a nehéz természetű, kevés szavú, de izzó lelkületű művész néz vissza ránk.”³⁸ A lányka mintegy a paraszti sors szimbólumaként tartja kezében a cirbákos kakast, amely a paraszti leányélet, s egyszerre a paraszti világ összegző igényű műveinek egyikévé avatja a képet. Mindennek köszönhetően a leánygyermek alakja tí-

pusszerűen, s közben rendkívül elevenen jelenik meg – egyszerre érzékelhető a lányka pillanatnyi lelkiállapota és a személye mögött húzódoó életrend.

A kakas attribútuma természetesen a vázolt tartalmakat aláhúzza a képen, hiszen az állat itt alapvetően az alávetettség, a szerénység, s ezzel együtt a jóság megjelenítőjeként került ábrázolásra, ily módon pedig megjelenik az „ártatlan gyermekkor” szólama. A cirbákos kakas alakja ebből a szempontból összhangban áll a kislány pirosposzsgás, kicsipkedett arcának szomorú-szerény ábrázatával, illetve a görnyedt tartásából fakadó visszafogottsággal, a kakas tarajának vöröse pedig rárimel a leány kendőjének, illetve a hajába tűzött virágnak a vörösére; ezek a tónusok a paraszti élményvilág melegét juttatják eszünkbe. A népi hagyományhoz hűen itt is jogosultnak tűnik a termékenységre asszociálni, hiszen a kakas a bő termés, s ezzel együtt a termékenység szimbólumaként jelenik meg a falusi folklórban. A kakas alakja kapcsán gondolhatunk a hűsége, hiszen a kakas mint a mátkapár egyik párja mintegy a felnőtt életre való előkészületre utal. Ebből kiindulva azt vehetjük észre, hogy ez a leányka már gyermekként sem egészen gyermek, már ebben az életkorban is előre érzékelhetővé válik asszonyi sorsa, osztályrésze, amely nem más, mint a hallgatag parasztasszonyi sorsba történő beleegyezés, illetve a patriarchális rendnek való alávetettség, hovatovább, a kiszolgáltatottság, amelyet a néprajzi szakirodalom a gyermekkor kapcsán ugyancsak tematizál.

Végül, éppen a kiszolgáltatottság kapcsán, közvetett módon eszünkbe juthat Edvard Munch *Pubertás* c. festménye (1894–96), amely ugyancsak a leánykor eme érzékeny szakaszának interpretációját nyújtja, meglehetősen más összefüggésben, de csak azért, mert egészen más társadalmi közegből meríti tárgyát.³⁹ Koszta festményén szó sincs a megbotránkoztatás szándékáról, a provokáció gesztusáról, de a Munchnál föllelhető őszinteség, nyersség és ábrázolásbeli kíméletlenség (a leányka lényének, nemiségének már-már a lemeztelenítésig történő bemutatása) ezen az ábrázoláson is nyugtázható. Akárcsak Munch festményéről, e képről is „a nő nemi ébredésének döbbenete árad”, ha itt ez – a paraszti életfelfogás érzékeltetésével összhangban – sokkal visszafogottabban is került megjelenítésre. Koszta vásznán nem történik hangsúlyos utalás a nemiségre – legföljebb annak fajreprodukciós aspektusára –, de talán itt is érzékelhető a leány lényén valamiféle szorongás – esetleg csak féltékenység? –, amely együtt jár a nemi szerepből fakadó kiszolgáltatottság érzésével.⁴⁰

Munch képének a lélektani utalásokon (ld. Kierkegaard a szorongásról) túl kultúrákritikai, társadalomkritikai vonatkozása is kitapintható, amit a festő alapvetően Ibsentől, a *Vadkacsa* mesterétől tanult, aki nem mást mondatott ki egyik szereplője, Relling doktor száján keresztül, mint, hogy a „hazugság”, amit az ember finomkodóan „eszménynek” hív, az ember életének „mozgató rugója”, illetve, hogy: „aki megfosztja az átlagembert az élete nagy hazugságától, a boldogságát veszi el tőle!”⁴¹ Miként Ibsen drámáival, Munch e festményével (és más képeivel) – nagy botrányokat kavarva – ugyancsak lerántotta a leplet a nyárspolgári társadalom ideáljairól, s kifejezte a polgári előítéletek és az ezekre alapozott társadalom iránti gyűlöletét.⁴² Munchnál tehát a polgári értékek bírálata szorosán összefonódott a kierkegaard-i és nietzschei egzisztencializmus működésével.

Koszta József idáig nem ment el, ő pusztán kifejezte saját kora valóságát, nagyjából úgy, ahogy egy tanult, haladó művész láthatta, s úgy, ahogy a falu népe, hiszen ő egyszerre festett a művész és a nép szemével. Nem provokált, mert provokációnak nincs helye, nincs funkciója falusi emberek között, s különben is: nincs mit leleplezni itt, hiszen a falu

erkölcse nem pusztán díszlete vagy divatos öltözéke, hanem húsa és szövete a falusi életnek. A falu erkölcse őszinte, mert ősi, elemi, s tegyük hozzá, roppant naiv erők táplálják, nem pedig csak a társadalmi megszokás fenntartásának képmutató kívánalma, mint városi, polgári közegben. Ha valóban beszélhetünk szorongásról Koszta vásznai kapcsán, akkor ez sem a városi ember szorongásélményét jelenti, hiszen itt a falu törvényei oly erős integráló erővel bírnak, hogy az egyén identitása nem kerülhet válságba, mivel a közösség normái, erkölcsi biztonságos keretet nyújtanak élete számára. Érzékelhető azonban az a csupa ideg paraszti természet, az a zsírosparaszt szemlélet és az a szenvedély, amelyet Koszta is magába szívott a falu élményvilágából, s éppen azért mondható, hogy egyszerre láthatott a művész és a nép szemével, mert a művész magáévá tette mindazt, ami a falu mikro-univerzumából kiérezhető, sajátta tehető volt. A leány kiszolgáltatottsága valóban érezhető, de ez a kiszolgáltatottság nem a bizonytalansággal és az anómiával rokon, sokkal inkább az archaikus paraszti létállapottal, s azzal a tudattal, hogy az ember születése a társadalomban mindent eldönt. Ez a leány egyszerű parasztleánynak született, s már szemében ég egész élete, kiolvasható belőle minden, ami ő: szerénység, beleegyezés, visszafogottság és alávetettség.

A kakas motívuma hasonló értelemben szerepel Koszta József más képein is: a szerep-predesztinációt érzékeltető szimbólumként realizálódik mindenütt. Az *Annuska a kakassal* című képen (1917) szintén a paraszti élet hangsúlyos attribútumaként jelenik meg a cirbákos kakas. Mélytűzően megfestett, nagy alakja mintegy elválaszthatatlanul tartozik hozzá a lánykához, aki úgy tartja magához a kakast, mintha csak a sorsa, az élete volna. A képen a kettéválasztott hajú, kissé leemelt fejű leánygyermek komoly tekintettel, csendesen néz maga elé, beleegyezőn, lényében a hallgatag, visszafogott leány ideálja vetítődik előre. A semleges háttér sötét tónusai és a parasztlányka fehér ruhája között érzékelhető feszültségben jut kifejeződésre a lányka életének szóvalan rendje. Mivel némiképp úgy tűnik, mintha a leánygyermek előrenyújtáná a kakast áldozatot felmutató gesztussal, a képet talán az áldozatmutatás képi reprezentációjaként is értelmezhetjük, s ha így interpretáljuk e festményt, magát a leánygyermeki életet láthatjuk feláldozott, a falusi társadalom rendjének alávetett életnek. Itt tehát a művésznek sikerült megszólaltatnia a függőség, az engedelmisség paraszti eszményét, illetve a kiszolgáltatottság, az alárendeltség és a szóvalan beletörődés parasztasszonyi élményvilágát.

A *Lány kakassal* című festményen (é. n.) már aligha gyermeket, sokkal inkább egy már-már nővé érett lányt látunk, profilból ábrázolva. A beállításnak köszönhetően kifejeződésre jut a falusi élet szigorú rendje. Ezt a csendes, szertartásos hangulatot a mintás népviseleti elemek csak fokozzák, ahogyan a szemérmességre utaló arcpír és a hajviselet „rendes” állapota is. A lány tekintete egy felnőtt nő komolyságát mutatja: Annuska úgy néz a távolba, mint aki már képes élete távlatait bemérni – egy megállapodott, a falusi élet rendjébe beletanult, beleszerveződött, a felnőtt életre megérett leányt látunk a képen. Mindezt a cirbákos kakas hitelesíti, mint sorsszimbólum, mely az egyén és a közösség sorsának összefonódására utal, illetve azzal együtt a nők „relatív teremtmény”⁴³ voltára és társadalmi alávetettségükre.

Ebbe a témakörbe kiválóan illeszkedik Ferenczy Károly *Leány kakassal (A kedvenc)* c. paraszti portrééletképe (1902), hiszen az itt megjelenített létmotívumok a szegényparasztság, illetve a szegényparaszti leánygyermek ábrázolásának mintegy típusos kellei, különösképp a kosár és a fiastyúk. A lányka úgy tartja kezében a levégásra szánt

fiastyúkot, mint „házi kedvencét”, amely egészen hozzánőtt szívéhez, ugyanakkor szimbolikusan is értelmezhető e mű. A szimbolikus értelmezés szerint a leánygyermek saját sorsa fölött érez bánatot, hiszen a tyúk értelmezhető a leányra váró későbbi sors szimbólumaként is. A tyúk mint a parasztleányi lét sajátos létmotívuma utal továbbá olyan, a leánygyermek lényében érlelődőben lévő tulajdonságokra, mint amilyen az alázatosság, az alávetettség, a szemérmesség, a szegénylőség, a visszafogottság, a hallgatagság és a jóság. Továbbá megjelenik itt a termékenység motívuma, nemcsak a tyúk, hanem a kosár alakja révén is,⁴⁴ ezzel ugyancsak előreutalva a hallgatagságra és beletörődésre ítéltetett leánygyermekre váró későbbi asszonysors és anyasors minden terhére. Öszszességében kedves hangú, a tárgy tekintetében figyelmes kép ez, mely nem annyira a részleteknél, sokkal inkább az élmény lényegénél fogva ragadja meg a közvetíteni kívánt leánygyermeki élménytöredéket.

E mű nemcsak tematikailag illeszkedik a tárgyalt Koszta-festmények sorába, de a kakasmotívum is hasonló értelemmel bír e vásznon. Ugyanis általa kifejeződésre jut a szerep-predesztináció jelenségköre, csakúgy, mint a szerény, szófogadó, visszafogott, hallgatag leánygyermek képe. A kakas siratása – mint a saját sors siratása – előrevetíti azt a parasztasszonyi életideált, amely erre a kislányra vár, sőt, ami már érlelődőben van lényében. Ezen életideál tükrében érthető meg a gyermekkép is, amely mindegyik tárgyalt festményen megfigyelhető, végigvihető.

Érdekes rákérdezni: miféle külső tekintet mered rá a képen ábrázoltakra? Minden biztonnal a falu szigorú, kontrolláló tekintete által meghatározottak e leányalakok, testük minden porcikáját átjárja a patriarchális falusi életrendnek való alávetettség. Ugyanakkor kiszolgáltatottságuk nem teszi őket rabbá, amennyiben ebben az életrendben érzik magukat szabadnak, akárcsak Sysiphos. Összegzésképpen: a paraszti élet egytörvényűsége az, ami esszenciális kifejeződési formát nyer e képeken, újfent érvenyt adva a „kicsinyített felnőtt” egyfajta szólamának. Ugyanakkor a képek mögül érződő erőteljes felnőtt kontroll okán mégis belelátjuk az ábrázolt alakokba a gyermekkor átmeneti, befejezetlen voltát is, különösen Koszta József *Kislány kakással* c. művén. Azonban Ferenczy Károly idézett festményén egyenesen a gyermeki bájoság, szeretetre méltóság egyetemes gyermekkor-motívuma kerül kifejeződésre, de a látszat ne tévesszen meg minket: a kakasmotívum rejtett jelentéstartományai okán itt is megjelenik a „miniatűr felnőtt” képe, még akkor is, ha határozottabban véljük érezni az univerzális gyermeklét-motívumokat.

Jegyzetek

¹ Pukánszky Béla: *Gyermekfelfogás a barokk korban*. In: Dombi Józsefné – Maczelka Noémi (szerk.): *A barokk kor interdiszciplináris megközelítése a Bach évforduló jegyében. Tanulmánykötet*. SZE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Ének-zene Tanszék, Szeged, 2001. 52–65. o.; Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996; Endrődy-Nagy Orsolya: *Középkori gyermekkép-narratívák?* In: Kozma Tamás és Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban. A munka és nevelés világa a tudományban*. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 267–288. o.

- ² Vö.: Piotr Sztompka: *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer.* Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 2009. 45–51. o.; Ervin Panofsky: *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok.* ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2011. 254–257. o.; Géczy János: *Sajtó, kép, neveléstörténet. Tanulmányok.* Iskolakultúra, Veszprém – Budapest, 2010. 203, 207. o.
- ³ Hans-Georg Gadamer: *A kép és a szó művészete.* In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság.* Kijarat Kiadó, Budapest, 1997. 277, 281. o.
- ⁴ Thomka Beáta: *Képi időszerkezetek.* In: uő (szerk.): *Narratívák 1. Képelemzés.* Kijarat Kiadó, Budapest, 1998. 8–10. o.
- ⁵ Hans-Georg Gadamer: *A szép aktualitása.* T-Twins Kiadó, Budapest, 1994. 160. o.
- ⁶ Ulrike Mietzner – Ulrike Pilarczyk: *Képek forrásértéke a neveléstörténeti kutatásban.* In: Hegedűs Judit – Németh András – Szabó Zoltán András (szerk.): *Pedagógiai historiográfia. Új elméleti megközelítések, metodológiai eljárások.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 31–49. o.
- ⁷ Uo. 36. o.
- ⁸ Marosi Ernő: *Bevezetés a művészettörténetbe.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 202. o.
- ⁹ Louis Réau: *Az ikonográfia meghatározása és alkalmazása.* In: Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete.* József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, Szeged 1986. 266–290. o.
- ¹⁰ Géczy János: *Sajtó, kép, neveléstörténet; i. m.* 203–213. o.
- ¹¹ Marosi Ernő: *Bevezetés a művészettörténetbe, i. m.* 202–208. o.
- ¹² Piotr Sztompka: *Vizuális szociológia, i. m.* 45–51. o.
- ¹³ Jávor Kata: *A magyar paraszti erkölcs és magatartás.* In: Sárkány Mihály és Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 670–673. o.
- ¹⁴ Lásd: Szuhai Benedek: *Arany ABC = In: Sárospataki Lapok, XVIII. évf. 1899. 46. szám, 948–952. o.*
- ¹⁵ Jávor Kata: *A magyar paraszti erkölcs és magatartás, i. m.* 611–615. o.; Laczkovits Emőke: *Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében, 1868–1945.* Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 15. Veszprém, 1980. 259. o.
- ¹⁶ Jávor Kata: *A magyar paraszti erkölcs és magatartás, i. m.* 672. o.
- ¹⁷ Deáky Zita: *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon.* Századvég Kiadó, Budapest, 2011. 275, 283. o.
- ¹⁸ Lásd: Gustave Courbet: *Előszó kiállítási katalógushoz.* In: Czine Mihály (szerk.): *A naturalizmus.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1979. 161–162. o.
- ¹⁹ Czine Mihály: *A naturalizmus.* In: uő (szerk.): *A naturalizmus, i. m.* 10, 14–15. o.
- ²⁰ Egri Mária: *Kosztá József.* Corvina Kiadó, Budapest, 1989. 5. o.
- ²¹ *Bodajk története III. – Bodajk híres festői. Helytörténeti Szakkör, Bodajk, 2007.*
- ²² Egri Mária: *Kosztá József, i. m.*
- ²³ Végvári Lajos: *Szolnoki művészet. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1952. 51–53. o.*
- ²⁴ Uo. 30–31. o.
- ²⁵ Németh Lajos: *Modern magyar művészet.* Corvina Kiadó, Budapest, 1972. 30–31. o.
- ²⁶ Bodnár Éva: *Az újra felfedezett Tornyai.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1986. 11–12. o.
- ²⁷ Németh Lajos: *Modern magyar művészet, i. m.* 30–31. o.
- ²⁸ Végvári Lajos: *Szolnoki művészet, i. m.* 30–31. o.

- ²⁹ Hárs Éva: *Csók, Koszta, Rudnay. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1966. 15–16. o.*
- ³⁰ Bényi László: *Koszta József. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1959. 5, 9, 10. o. Vö. még: Lázár Béla: Koszta József művészete = Magyar Művészet, 1937. 3. szám*
- ³¹ Csiffáry Gabriella (szerk.): *Születtem... Magyar képzőművészek önéletrajzai. Palatinus, Budapest, 2002. 104. o.; Bényi László: Koszta József, i. m. 19–20, 35. o.*
- ³² Sólyom: *A kakas és a mítoszban és a néphitben = Állatvilág, 1909. 2. évf. 1. füzet. 1909. február 15.; Pál József és Újvári Edit (szerk.): Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Budapest, 2001.*
- ³³ Pócs Éva: *Az emberi világ. Tér és idő. In: Faragó Tamás (szerk.): Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században 2. Dico Kiadó – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004. 144. o.*
- ³⁴ Pál József és Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár, i. m.*
- ³⁵ Uo.; továbbá: *Sólyom: A kakas és a mítoszban és a néphitben, i. m.; Prudentius: Himnusz a kakasszóra. In: Babits Mihály kisebb műfordításai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. Lásd még: Takács Béla: Bibliai jelképek a magyar református egyház-művészetben. Református Sajtóosztály, Budapest, 1986. 80–86. o.*
- ³⁶ Vö. I. Móz 2–3. *Elisabeth Badinter: A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999. 21–22. o.*
- ³⁷ Jávor Kata: *A magyar paraszti erkölcs és magatartás, i. m. 629. o.*
- ³⁸ Hornyik Sándor: *Koszta József: Kislány kakassal. Kieselbach Galéria és Aukciósház, Budapest, é. n.*
- ³⁹ Kovács Zsófia: *Munch, az önidéző pre-expresszionista. Prae.hu, 2012.01.08. <http://www.prae.hu/index.php?route=article%2Farticle&aid=4495>. Megtekintés: 2015.03.23.*
- ⁴⁰ Kristó-Nagy István: *Munch. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 41–44. o.*
- ⁴¹ Henrik Ibsen: *Vadkacsa. In: uő: Három dráma. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 207. o.*
- ⁴² Mario de Micheli: *Az avantgardizmus. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1977. 34. o.*
- ⁴³ Jávor Kata: *A magyar paraszti erkölcs és magatartás, i. m. 629. o.*
- ⁴⁴ Pál József és Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár, i. m.*

Ungvári Judit

A debreceni kőszínház 150 éve

A közkeletű cívisvárosi anekdota szerint Debrecennek azért lett kőszínháza „mer’ telik rá” – legalábbis állítólag ezzel indokolta a korabeli közgyűlésen az egyik városi képviselő a megépítését. Ezt az okot azonban éppen az a másfélszáz év cáfolja a leghatásosabban, amely idő alatt a debreceniek fenntartották, működtették, tartalommal és nézőközönséggel töltötték meg a Skalnitzky Antal tervezte romantikus stílusú épületet.

Az 1865. október 7-én felavatott kőszínházban történetek e cikk terjedelmi kondíciói között lehetetlenség elsorolni. Az időfolyamból igyekszem kiemelkedő momentumokat szemezgetni. Kezdve rögtön az első bemutatóval, amelyen Jókai Mór prologusát Jókainé Laborfalvy Róza adta elő. Ebben fogalmazta meg Jókai azt a máig érvényes és sokszor idézett mondatot, hogy „Puritán hitnek ősi városában hiú látványnak nem: – csak szellemünknek épülhetett e ház: azért ez oltár.” Történelmi kontextusban nézve az a program, amelyet ekkor határoztak meg az általában vett szellemi értékek felmutatása mellett, vagyis a nemzeti nyelv és kultúra ápolása, specifikusan Debrecennek, s a debreceni teátrumnak szóló feladat, hiszen a Református Kollégium révén, e téren századokon át valóságos kisugárzása volt a városnak. Az új színház Katona József *Bánk bán*jával nyitotta meg ugyan kapuit, ám az ezt követő évtizedekben a magyar darabok játszása nem vált különösebben meghatározóvá, a repertoáron főleg a szórakoztató produkciók domináltak. Az első társulat Reszler István színidirektor irányítása alatt kezdte meg munkáját, majd a századfordulóig – mások mellett – Temesváry Lajos, Krecsányi Ignác, Valentin Lajos, Tiszay Dezső, Komjáthy János vezette a színházat, anyagi és művészi hullámhegyek és -völgyek közepette.

A századforduló és az azt követő időszak szellemi pezsgése csak alig-alig érintette meg a „maradandóság városának” színházi kultúráját. Azért egy-két momentumot ezekből az időkből is ki lehet emelni. Makó Lajos igazgatása (1902–1905) idején került Debrecenbe Csontos Gyula, illetve ekkoriban mutatták be a világirodalom egyik jelentős kortárs művét: Gorkij *Éjjeli menedékhelyét*. Ezt követően Zilahy Gyula (1905–1913) igazgatta a teátrumot, aki már igyekezett a korszerű törekvéseket is meghonosítani a debreceni színházban, például a Reinhardt-színházról tanulva. A háború ugyan Debrecen kulturális életén is nyomot hagyott, de történetek előremutató dolgok is, 1916-ban vette fel Csokonai nevét a teátrum, és Heltai Jenő igazgatása (1917–1919) idején nyitották meg Vígszínház néven a kamaraszínházat. A művészi program szép álmai azonban a háborús idők áldozatává váltak. A két világháború közötti időszak egyike volt a Csokonai Színház „nagy korszakainak”, s ez elsősorban a Hevesi Sándor-tanítvány Horváth Árpád nevéhez köthető. A rendkívül tapasztalt és haladó szellemű Horváth, aki példaképnek tekintette Mejerholdot és Sztanyiszlavszkijt, valamint jól ismerte a korszerű francia és német színházi törekvéseket, 1936-ban került a teátrum élére és 1939-ig igazgatta azt.

A második világháború idején, Horvát Árpád után, először cseretársulatok játszottak a Csokonai Színházban, majd Belezna Unger István, Bihari István és Lindenberg Gyula vezette a teátrumot. A háború után Kőszegi Géza próbálkozott egy évad erejéig, 1949-ben viszont megtörtént a színház államosítása, ami merőben új helyzetet teremtett, innentől a műsor a pártállam mindenkori kultúrpolitikai törekvéseihez igazodott. Ám ez a szituáció nemcsak a propagandának kedvezett, hanem annak is utat nyitott, hogy a szélesebb közönséghez eljussanak a nagy klasszikusok műveiből készült produkciók. Az 50-es, 60-as évtized legendás színigazgatókat (Téry Árpád, Szendrő József) és színészlegendákat (Mensáros László, Soós Imre, Márkus László, Örkényi Éva, Latinovits Zoltán, Haumann Péter) termelt Debrecenben, akik még emlékeznek rá, máig aranykorként emlegetik. Ne felejtjük ki ebből az időszakból Rubányi Vilmos nevét, aki zeneigazgatóként a korszerű operajátszást honosította meg a civis városban. Ugyancsak neki köszönhető, hogy a filharmonikus zenekar fejlesztésével minőségi kíséretet teremtett a zenés produkciókhoz. Sajátosan debreceni műhely vagy iskola azonban ezekben az évtizedekben és a 70-es, 80-as években sem jött létre, inkább csak nagy formátumú színházi egyéniségekhez köthetőek a színvonalasabb kezdeményezések. Ilyen meghatározó egyéniség Lengyel György, aki 1961–1963 között a Csokonai Színház rendezője, 1963–1966-ig főrendezője, 1979–1981 között művészeti vezetője, majd később, 1993–2001-ig igazgatója volt. Hatvanas évekbeli rendezései között találunk *Vízkereszt*-előadást Latinovits Zoltánnal (1961), *Úri murit* Sárosdy Rezsővel (1963) a főszerepben, színpadra vitte *Jó embert keresünk* címmel Brecht művét Béres Ilonával (1964) vagy a *Peer Gyntöt* és a *Bánk bánt* Linka Györggyel a címszerepekben (1965). A 90-es évekbeli igazgatása idején mondhatni „ezüstkorát” élte a Csokonai Színház, a legnemesebb kivitelezésű klasszikus produkciók uralták a teátrumot (Shakespeare *Julius Caesarjától* Ibsen *Hedda Gablerén*, Németh László *Galileijén*, vagy a *Tragédián* át Dosztojevszkij *A félkegyelműjének* legendás adaptációjáig). Újra előkerült Szabó Magda (*És ha mégis, uram?* címmel a Béla királytrilógiából született előadás '97-ben), de az évtized legnagyobb újítása kétségtelenül a Horvát Árpád Stúdiószínház megteremtése volt Pinczés István rendező és Dobák Lívia dramaturg munkájának köszönhetően. Innen kortárs költők és írók egész sorát indították el a színház és a dráma irányába (Parti Nagy Lajos, Háy János, Darvasi László, Garaczi László, Márton László, Borbély Szilárd).

A Csokonai Színház közelmúltja, vagyis a kétezres évek eddigi másfél évtizede felemásnak mondható. A Lengyel-korszak után egészen másféle színházi szemlélet uralkodott Csutka István igazgatósága idején (2001–2005), aki főleg a szórakoztató műfajoknak adott teret. 2006-ban ismét gyökeres fordulat történt: Csányi János lett a teátrum igazgatója, Vidnyánszky Attila pedig előbb művészeti vezető, majd (Csányi gyors távozása után) igazgató. Többek szerint ez a 2007–2013 közötti néhány év jelenti a Csokonai valódi aranykorát, amelyben valamiféle arányos és egészséges összhangba került a már Jókai által is megfogalmazott program, a nemzeti értékek ápolása a korszerű európai színházi törekvésekkel. Igazi alkotóműhely jött létre, a teátrum újra bekerült az országos vérkörbe, de a hazai fesztiválok túl, Jaroszlavtól Párizsig számos helyen megfordultak a produkciók. Vidnyánszky legjobb debreceni rendezései mellett (például a *Halotti pompa* vagy a *Mesés férfiak szárnyakkal*) kiváló külföldi vendégrendezők hoztak létre előadásokat (az ukrán Vlad Troickijtól a lengyel Andrzej Bubiń-en keresztül a román származású, Franciaországban élő Silviu Purcărete-ig). Befogadta a színház a kortárs drámaírók szemléjét,

amelyből máig élő fesztivál lett (DESZKA). Átalakult a társulat is, több színész érkezett Beregszászból Debrecenbe (például Trill Zsolt és Szűcs Nelli). Ebben az időszakban szerződött a teátrumhoz színészként Ráckevei Anna is, aki átvette az igazgatói stafétát, amikor Vidnyánszky Attila elnyerte a Nemzeti Színház főigazgatói posztját 2013-ban. Az immár Csokonai Nemzeti Színház társulata 2015/2016-ban jubileumi évaddal adózik 150 éves kőszínházi múltjának.

Gyermekfej

Tölgyesi Géza versei elé

Tölgyesi Géza verseire tavaly év végén bukkantam rá a *Holmi* folyóiratban, amikor az adott év legszebb verseiből igyekeztem listát összeállítani egy művészeti portál, a *KULTer.hu* számára. Mivel nem ismertem a szerző nevét, kis nyomozást folytattam, amelynek során kiderült, hogy olyan költőről van szó, aki Sopronban tengődve utcasepréssből, alkalmi munkákból keresi szerény kenyérrelvőjét, s mindazodáig elsősorban a megyei napilapban publikált. Ez az információ, bár szíven ütött, nem befolyásolta döntésemet, amely már a vers elolvasása után, kételyek nélkül megszületett: *Anyám olyan szép lesz* című művének bizony helyet kell kapnia listámon. (Így is lett.) Újabb költeményeit olvasva kiviláglik: nem professzionális szerzővel van dolgunk, művei nem „tökéletesek”, írjuk alig is tart kapcsolatot a kortárs tendenciákkal. És mégis: ritkán találkozom olyan szövegekkel, amelyek sorai ennyire megérintenének. Jóllehet, helyenként talán több a közvetlen pátosz az írásokban annál, mint az illő és kellő lenne, mindez nem válik hiteltelenné, visszatetszővé. Sőt. Képeinek vonzó szabálytalansága, a versek vonalvezetésének szétágazásai, a művek szövetének gyűrődései, a grammatika oly lelkesítő és nagyvonalú megbicsaklásai izgalmas olvasmányokká teszik azokat. (S ha a szerző ezen tendenciákat is erősíti, talán további, nagyobb meglepetéseket okozhat még.) Ám mindezekon túl: nehéz megmagyarázni, miben is rejlik az az erő, amelyet világosan érzek a költő verseit olvasva, s amely elsöpri minden kifinomult aggályomat. Mintha a zoltárost hallanám, mintha a költészet elemi gyökereihez jutnánk újra el. Inspirációról kell beszélnem, s pillanatokra mintha megérteném, mi az az ősi ihlet, amelyet elveszettnek hittem. Mindenekelőtt ezt köszönöm Tölgyesi Gézának.

Lapis József

Tölgyesi Géza

Szárnyak és liliomok

(Mamámnak)

Csak röpke sóhajt még, s e bús szántást
felöltöm. Elhullón, varjak szárnyát
díófa és liliom. Ó november!
lámpásan ülsz nagyon fáradt szívemen.

Vágytam a völgyet, szárnyak csapását,
s kék gyászában szép fiam hegycsúcsát,
de köd voltál, és sár, és könnyörtelen,
ó november! sohase szerettelek!

Versz, és omlik a ház, görbül a fa,
fojtod lelkem, s full liliom lángja.
Versz, s rút szárnyadra köt rongyosan az ősz,
s kikezdenek vélem varjas temetők...

Vonat füttyült, néztem szép mamámat,
a cibált füzért s a kint nyakában.
Arca kisimult, fényes volt és nyugodt;
álmodták összekuszált liliomok.

Hallgatás

Ó, július ősze, száz bús szeptember!
ki lelkedre kötsz s anyás vigasszal,
unhatatlan, földi sorsunk tentézed,
dalold, lengesd, e csodás pokollal

élnem, lépnem, látnom, hogy szólsz, van esély?
Üst, vér, harci muzsika megrettent,
s ne! engem nem izgat pompa, szenvedély...
ámbár te, te; s verő varjúszedem,

igen, ez pompa, az beteljesülés!
teszem hát, teszem értünk amit kell,
mint imák állnak utolsó versükért,
ha új jövevény jön, s nem késhet el.

Ó, július ősze, száz bús szeptember!
keress fényes vállakat, árnyat hol
feszít szárnyuk? apró tüneményeket
keres, kik porba nem rúgtak! (Pokol,

por utánunk fut, akiket elkívánt...)
Halál?! Szerelem?! Nem különbözik.
Sors, illat, tűz. De, Dante! Mit kibabrált!
Csupasz valót! Porhüvelyt! S féргеit!...

Teszem még amit kell. Sötétben, fényben,
titokban. S bírom, túróm a küzdést.
A Mindhiábaságot. Varjúszemmel
a Hallgatást. Harangokat. Gyötrést.

Bödecs László

Nem nagy teher

Minden este programja ez.
A csövekben a levegő otthonos pezsgése.
A mosogatóban néhány edény és pohár,
éppen csak jelezni,
hogyan élnek itt emberek.

Bent, a szobában a nő,
valami sorozat megy a tévében,
és mintha a fűtéscsövön át, a szobából
apró nevetések gurulnak elő.

Ez a könnyűség természete.
Az este feszített nyugalom.
Nem is sok, azért van pár edény,
de rajtad a sor és mosogatni kell,
a teher, mert azért ez is az,
elkerülhetetlen rád marad,
nem oszthatod meg senkivel.

Az edényekről a kosz, ahogy oldódik,
és közben újabb koszos keletkeznek
más edényeken,
a víz langyossága a kézen,
a kéz langyossága a tárgyakon,
ahogy kacagva a helyükre gurulnak.

Ahogy lemaródik a kosz
a tányérokról és a kézről a bőr,
és piros lesz a mosogatólé és a kéz,
de a bőr is visszánő,

és ez a bőr már kérgesebb
és feszesebb, mint a nyugalom
az arcon a zsibbadt, esti mosoly.
Minden este programja ez,
könnyű rendben tisztulnak az edények,
a tárgyak kacagva helyükre gurulnak.
Nem nagy teher ez, de tényleg,

úgy igazából, semmi komoly.

Ez sem

Nem otthon ez sem,
csak falak és nyílászárók.
Menekülő-útvonal, evakuálási térkép
minden színes karika, fénytörés az ablakon.
Folyamatos a vízfolyás a vécében,
de ez sem olt szomjat,
hiába borulsz, mint oltári szenthez,
közel öklendezve éjjel,
és semmit sem mos le igazán,
csak folyik és időt mér, pazarol.

Ketten vagyunk,
és van két szobánk,
bennük ágyak, köztük sötét folyosó,
mert a függönyt elhúzni nehéz,
legyőzhetetlen a belmagasság,
és a szürkesség, mint az éjjel
elkerülhetetlen összefekvése nyugtat,
álmosít és összezár.

Nem tudni, kik laktak itt és meddig,
hova költöztek, mit vittek magukkal –
de, ha nincs még egy zug,
nem rejt titkot a polc, ágyalja, az asztal,
akkor hol fér el ekkora hiány?

Siska Péter

Mélyaltatás

*Az élet végtelenszer
ismétlődik,
suttogja a fülembe
az ápolónő,*

míg a vénámba
szúrja a tűt,
de én tudom,

hogyan hazudik.

A falon egy szétkent
rovar újra
összeáll, és

elindul a fény
felé.

Tartarosz

1.

*Éjjel
hatalmas rovarok
járnak odakinn,
kapcsold le
a villanyt –*

az ágy szélén
ül, az üres falat
nézi. Valami

hiányzik belőle,

talán
az arca. Már
nem emlékszem.

Bort viszek neki,
feketét. A Nap
kelni készül.

Valahol. Nem itt.

2.

Nem voltam ébren,
mikor Őt
teremtettem.

Most a negyedik
falon ül,
a csönd fogja
megenni –

reszket a kezemben
a pohár. Őt
nézem.

Nem akarom látni.

Készenlét

Az eget már
bekapcsolták, lassan
felizzik a Nap.
Panelházak
várják a megváltást
a steril
időben állva.

Kustár György

Pál

(1Kor 10,10)

Homályos cezúrák mélyéről
feltörő vad egyenesség. konok meghajlás.
emberi alakba görnyedt küszködés.
tökéletes metrika, és a rajta átütő vérző tövis.
Ez mind ő.
rossz szemével hunyorítva bólint az
ideákra, megvetésre és vádra.
Ellenség nincs már. csak ő.

Árnyéka ellepi a falat.
majd kizúdul a forgalmas utakra
elárasztja az efézusi tereket,
megcirógatja Diána kebleit,
a göndör felhők alatt a
papok szakállába tép, felborít
egy-két vásári asztalt,
mielőtt beéri Korintust.

Benne ekkorra már megszületett
az ítélet. Beleit, szemhéját,
elfeküdt nyakát napokig görcsbe
húzta az a bizonyos emlék, a
rétor hahotája, a gyülekezet fölényes
hallgatása. Szája elnyílik, sebezni
kész pengeéles vonallá:
készen, hogy maga vágjon a testbe,
kimetszeni a gúny sava marta
roncsolt szöveteket.

Lendül a kéz, összeszorul a szem.
És a precíz vágás helyén kitódul
az árnyék. álmok és
bogarak lepik el a húst,
míg ki nem fordul belőle minden:
víz és vér, habzó üvöltözés,
Korinthus két széles rakpartja,
a szemre tapadó hályog,
a hőségben cipekedő rabszolgák,
a szónoklat közben szétfeszülő ujjak,
nyelveket dadogó mohó extázis,
és az olajos, göndör atléta-fürtök. Míg
elillan dicsőség, megértés, törtető ösztön,
és Krisztus, a felmagasztosult.

Bábel

Elárvult szekérnyom
Jelzi az út helyét.
Nincs táj. Se rend.
Foltokban áll a sötét.

Valamire vár a tér.
Tervek nélkül. Fázva.
Az ég nélküli ködben
Forgó levélbe zárva.

Nincs szó, nincs tét.
Az árok lassan bedűl.
Fonák örökkévalóság
elernyed, és feszül.

Oláh András

amiről hallgatni kell

másnapos kerítések támaszkodnak
a hajnali derengéshez
a hó elolvad s alatta fölsejlenek
az árulkodó keréknyomok
fogyok maradunk a bokrok ágain
s bár fölöttünk az égbolt is kormosabb
tekintetedből még visszahunyorog a nap
magunknak fájunk –
így némítja el gyáva hiányunk
titkolva titkolt érveinket...

visszhang

széthajtogatva a semmit
a felhőket kisimítva
önnön héttornyodba zárva
visongsz valahol a parton
zsarol a közömbös homok
s egy távoli elmosódott arc...
barátságtalanul szisszen a szó
visszhanggá zsongul a távol
lábak a porban csupasz női lábak
színek fehérledek sivatagi szélben
s éget a kérdés: *vajon Krisztus
ott fõnn álmodik-e rólad...*

Novák György

folyosó

csontjain perzselő ívek áttetsző
bőr alatt összefonva. feszes folyosók
érzelmeit lepel szorítja a testhez,
a fények a réseken vérükért taposnak.
tétlen légvételeket ér a füst, illatokat
álmodnak mögé.

összefüggésekké
formálódó ágak, ahogy
átlényegülnek kopott idegenné.
hirtelen vakulásokba rémül,
majd a fényözön veszti el
tekintetét. látszólagos párhuzamok
teszik őket egymásévá, barna szövet
a megalkuvásokért, lüktető zörejek
altatják a gyermeket.

hirtelen

könnyes szilánkokra morzsolt
csupán az úr, fakó szövetekben
súlytalan. szenvedés lenni
teremtettnek, fény bőrre feszül még.
ébredsz. hol érezni, tapintani hideg
falakat, ott valós.

dohánybarna fémek csikorgása alattad,
ridegség füstjében vörös árad ajkak közt.
mozdulatlan tagadás foszlányai.
utoljára most, csuklót szorongatva,
sóhajt a test.

Asbóth Balázs

Háromvirágok

- hamuhodók -

Az Anya

Telve volt virágokkal. A nő nem hitte el, hiába pompázott előtte megannyi porzóját kereső bibe, színesen magamutogató szírom s szépségük árnyékában szégyenlősködő csészelevél. Csak tátozott a presszó küszöbén állva, hűledezve harapta a terjengő virágillatot, mely a nyitott ajtón beszivárgott, s édeskés karneváli hangulatot vegyített a barna dohányfüsttel telefűjt alkoholgőzbe.

Augusztus 20-a volt, az államalapítás ünnepe, melyet Debrecenben minden évben a virágkarnevállal ünnepeltek. Ilyenkor a Nagyállomástól a Nagyerdei Stadionig, követve a villamos vonalát, mutatványosok vonultak végig a városon. A tömeg kétoldalt közrefogta őket, mintegy nyelöcsövet alkotott, melyen a zsonglőrök, tűznyelők, zászlódobálók, táncosok és táncoltatók színes süteményekként csúsztak lefelé, hogy végül elnyelje őket a stadion gyomra. Köztük görögtek nehézkesen, de büszkén a virágkocsik, azok a feldíszített, téglatest alakú motorizált monstrumok, melyeken a csupa növény alkotások voltak láthatók – virágkelyhekből, gyökerekből és indákból, importliánokból és helyi zsúrlókból megépítve. A nő a kocsma küszöbén – felocsúdva első boldog döbbenetéből – tapsikolni kezdett, s perdült egyet a tengelye körül, úgy, hogy haja, mely kisleányosan két csurkába volt kötve, ráfeküdt a beáramló viráglég kanyarulataira. Nem azért volt ily repeső, mert a karnevál különlegessége nyugtázta le, debreceniként láthatta már sokszor; s nem is annak örült, hogy a presszó, az Ibolya Söröző, melynek pultosa volt, az eseménynek köszönhetően csaknem zsúfolásig telt, hanem az volt gyermeki gyönyörének tárgya, hogy a küszöbről viszontlátta magát mint egy virágkocsi szirmokból megformált nőalakja, s a virágok borította járművet az a férfi vezette, aki minden követ megmozgatott, hogy elgördítse az akadályokat kettejük közül.

A kocsi oldalán a felirat az Ibolya Sörözőt hirdette. Tetején három figurát szobrászkodtak ki a virágmézes kezek, melyekből kettő a törzsvendégek közül került ki. A Költő alakja egy széken állva szónokolt, két kezét az ég felé emelte, az egyikben cigaretta égett, aminek a füstjét a pitypang összetapasztott repülőszőrös magjából alkották. Sőt, az egész virágember gyermekláncfűből készült: ruhája pongyolapitypangként volt slendriánul rávetve; a hasadt, kacúros levelek a fejét koszorúként fonták körbe, s kissé nyomhatták, mert a zöld szár, mely a koponyát alkotta, itt-ott széthasadt, s akár az ihlet, kifolyt a belső, tejszerű nedv. A másik vendég előtte feküdt az asztalra borulva, persze nem tiszteletből vagy hódolatból, hanem mert feltehetőleg muszáj volt neki a fejét a háncsokból összekötözött, kissé girbegurba asztallapon pihentetnie, a szomszédjában egy kék, mávos kalppaggal. Így alkották meg teremtői a Kapitányt, az Ibolyába naponta megtérő, hajdanvolt nagy vándort.

A virágkocsi első részében állt a pult, s a pult mögött szélesen mosolyogva csapolta a sört, pontosabban a sárga rózsza Kőbányai- avagy Borsodi-szín szirmai a nő. Megformázták két begumizott tincset, csinos derekát s kebleit is, mely félgömbök talán dúsabbak és feszesebbek lettek, mint a valóságban. Tetszett magának, s az is mosolyra fakasztotta, hogy az udvarlója pont úgy helyezte el a kocsin az ő figuráját, hogyha felnézett a virágok közé süllyesztett vezetőülésből, akkor pont belátott a lila nefelejcekből és harangvirágokból rétegzett szoknya alá. Amikor a kocsi az Ibolya Söröző előtt haladt el, a férfi a tenyeréből fújt egy csókot a viráglánynak, majd a küszöbön álló igazinak. Az egyikük oly piros lett, akár egy szegfű, s akár a hajnal, amikor munkából haza indulva felcipelte magához az addig türelmesen iszogató férfit, s kinyílt neki.

A férfi és a nő összeérése nem indult olyan egyszerűen, szervesen. A nőt mint dekoratív pultost naponta környékezték meg férfiak, évődtek vele, csókot követeltek a párforintos borralaló fejében, s amelyik e vélt jussát túl hevesen kívánta, az megkapta – a maga pofonját.

A férfi első hódítási kísérlete finomabban végződött, ám szintén kudarccal. A munkája szépségeiről mesélt a nőnek, arról, hogy milyen csodás mozdonyvezetőnek lenni, az ember csak úgy suhan a pályán, mely, igaz, adott, de mégis a szabadságérzet megvan, s ha akarja, legközelebb őt is elviszi, a napokban úgymint átterel pár tartálykocsinyi olajat Szolnokig. Ecsetelte azt is, hogy a menetszél megrészegíti az embert, de nem úgy, ő max egy sört iszik vagy egy fröccsöt a mozdonyos napokon, hanem simán, az olyan kellemes, mámoros érzés, mint itt a bárszéken, a kisasszonnyal. Mondta, s saját gondolatainak tetszetősségétől vágyakozóvá revülve a pult fölé hajolt, s behunyt szemmel, csókot váróan csücsörítette a száját. A pultos nő felkapott egy szívószálat, a körré formálódott ajkak közé dugta, s belefújt a másik oldalán, mondván, íme, a menetszél.

A nő incselkedve ugyan, de igyekezett kikerülni a férfi szerelmét. Ha virágot kapott tőle, belerakta egy műanyag boroskancsóba, s kitétte a sörözőben egy olyan asztalhoz, ahol öreg fickók ültek, körülöttük az áporodott, többnapos mosdatlanság orrpiszkáló erejével. Ha kérdezte tőle, hogy mi a kedvenc itala, választott egy tetszőleges Berentzent, majd amikor a férfi kifizette, közölte vele, hogy sajnos kocsi van, noha jogosítványa sem volt. Ha cigarettával kínálta, mindig pont a múlt héten szokott le, ha egy kis almás rétest hozott az anyukája által sült szabolcsiból, akkor sajnos fogyókúrán volt. Egyszer a férfi, amikor a nőt meglátta a Nagyszállomáson, a hangos beszélőn – ha már jó ismerős volt a kezelő – bemondatta a nevét, s hogy melyik vágányon várja két papírpohárnyi gőzölgő kávéval, a hölgy azonban később arra hivatkozott, hogy épp zenét hallgatott, s bár beszűrődtek a mávos szignálok és a késések miatti szabadkozások, de pusztán háttérzajként nem figyelt rájuk, úgymint nagyon bocs.

A nő meglepetésére a férfi nem adta fel. Mindenhol feltűnt, mintegy a semmiből véletlen odacsöppenne: mögötte termett a sorban a Gara cukrászda előtti pultnál, s némi fagyalattal kapcsolatos intelmeire vágyott; a drogériában tőle másfél méterre elmélyülten böngezte a betéteket; a moziban egy sorral mögötte ült, s a vetített vígjáték közben néha a széke alá kacagta a popcorn; s a Piac utcai korzón is összefutottak a kürtőskalácsosnál, rejtélyes módon mindketten egy fahéjas-kókuszos tekerceset szorongatva. Egyszer meg is tréfálta a férfit. Amikor észrevette, hogy a nyomában van, besétált a színházba, ahol épp egy hosszúnak és unalmasnak ígérkező opera ment, s úgy tett, mintha jegyet venne.

Számítása bejött, pár nappal később, az Ibolya Söröző pultja mögött állva kajánul faggathatta a férfit, hogy milyenek találta az olaszul elzengett áriákat.

Dacára annak, hogy a nő az elutasítás kacér idoljává vált, belül nem maradt közömbös, bár egy ideig tagadta, saját érzelmi elmozdulásának tényét is elutasítva, később, visszatekintve úgy írta le a férfinak ezt az időszakot, hogy minden kimondott nemmel egyre közelebb került hozzá, mígnem virágkocsin gördült be a szívébe.

S a méhébe is.

Lili, a pultos nő boldog várakozással hagyta hátra haviját – immár másodjára. Egyik nap úgy döntött, hogy nem megy be az Ibolya Sörözőbe dolgozni, inkább az ultrahangra buszozik el, hogy meggyőződjön a majdan érkező létéről, s már e ténnyel állhasson Bence elé, aki most valahol mozdonyát a sínen tartva tehervagonok sokaságát húzta, vontá maga után.

Lili evett egy szelet kenyeret, majd elővett egy apró, desszertes tányért, arra gondolván, hogy most már kettő helyett eszik, s befalatozott róla egy krémet. Aztán készülődni kezdett, megnézte tükörképét a fürdőben, meghúzta két copfját, bevetette az ágyat, s táskájából kivette azt az esernyőt, amit tegnap vásárolt Bencének. Hazafelé ki is kellett próbálnia, mert az áprilisi délután végén, akár egy napsütéses felvonás lezárásaként, legördült az esőfüggöny.

Az ernyőt az ajtó mellé támasztotta, bízva az ablakon beszökő napsugarakban, s felülve egy csuklós busz tekerős járműtestére, elbuszozott az ultrahangra.

Az Atya

A férfi huszonnégy éve nem volt Debrecenben. Igaz, most is csak egy éjszakát fog eltölteni a vasutas szállón, s azt még nem döntötte el, hogy a városba kísétál-e. Pedig régen, fiatalon a mindennapjait körülfütyülte a zabolátlan debreceni szél, ami inkább kellemetlen volt, mint simogató. Hányszor hallotta a Nagytemplom harangjának – melyet avított mozdonyok és vagonok olvasztott fémtestéből öntöttek – utcákat telezengő kondulását! Hányszor volt fültanúja az apró roppanásoknak, melyek akkor hangzottak erre-arra, ha egy-egy debreceni polgár dacosan felszegte a fejét!

Felhabzó emlékei az Ibolya Sörözőhöz kanyarodtak minduntalan. Sok sört, fröccsöt megivott ott, miközben sajnálta a Kapitányt, egy bolond alkoholistát, aki anno a MÁV-nál dolgozott. Mivel a férfi mozdonyvezetőként haladt nap mint nap vagonkaravánok élén, szakmai szolidaritásból meghallgatta az öreg habókos csekély valóságmaggal rendelkező történeteit. A Kapitány vasutas egyenruhát hordott, soha nem láttak rajta mást, ha úgy tetszik, mindig szolgálatban volt, csak már nem a sínek sorsszabó sorait, hanem a borszóda vegyíték árának alakulását követte. Elbeszélései szerint vezetett olyan mozdonyt '56-ban, amit megtámadtak a szovjetek, de ők egy társával megvédték azt; ugrott már rá hídról alatta elsuhanó vagonra (ami hol 95-tel, hol 120-szal ment); s látott már olajtartályt felrobbanni – amibe egy amerikai dobott bele egy égő cigarettát, majd elszaladt – a biatorbágyi vasútállomáson.

A férfi az Ibolya fura szerzetei közül a Költővel is ivott párszor, aki előfordult, hogy szórakoztató társaságnak bizonyult. Vagy bizarrnak. De úgy is mondhatjuk, hogy a szórakoztatás-meghökkenés és a bizarrság határzónájában mozgott hol erre, hol arra téve

egy lépést. A férfi emlékezett arra a művészinak szánt akciójára, hogy a Költő felírta egy kartonra: „Tévedni emberi dolog vagy isteni hanyagság?”, majd az egyik asztal melletti székre támasztotta a lapot, s az asztalra kitett két poharat, az egyikben saját vizelete, a másikban fehér bor volt. Ez kezdetben elég bizarrnak festett, de aztán szórakozatóvá vált, mikor egy már-már sárgás szakállú alkoholista megitta mindkettőt, s váltig bizonygatta, hogy az állítólagos húgy – szerinte tokaji, minimum 3 puttony – finomabb volt.

A Költő, mikor szerelmi kínja akadt, igyekezett segíteni neki – mint kiderült a maga esetlen, a levegőben is satnyán repülő albatrosz módján. A férfi az Ibolya pultosába, Lilibe volt szerelmes, s a Költő adott neki egy saját verset, hogy ezzel hódítsa meg, ha ezt elszavalja neki, a siker garantált. A férfi a fröccstől bódultán a pultos hölgy elé állt, s mámorosan elmárgált hangképzéssel, de szerelmesen szavalta el a sorokat. A lány kinevette, megsimogatta a fejét, s azt mondta, hogy az ő előadásában egy fokkal jobb, mint a Költőjében, de őt sem kecsegtetheti semmilyen reménnyel.

Mennyire hosszan küzdött Liliért! S mégse egymás mellett fonnyadtak el, egyre ráncosodva, de boldogan, inkább egy gyors mozdulattal kigyomlálódtak. A virágkocsis hódítás után egy év sem jutott nekik. Mennie kellett, leszállnia e vonatról, mert úgy érezte, nincs uralma a váltók felett, nem tudja a nőt örökké saját sínpályáján tartani. Attól fogva, hogy megszerezte, betegesen féltékeny lett az Ibolya Söröző vendégeire, akik nem röstelltek bókolni neki, dévaj poénokat elsűtni rendelés közben, s olyan is akadt, aki az ő pár hónappal ezelőtti lábnyomába próbált taposni, erőst udvarolva Lilinek. Egyik este a férfinak Szolnokra kellett menni az utolsó tehervonattal, s mivel ott is éjszakázott, csak másnap délelőtt tért haza. Első útja az Ibolya Sörözőbe vezetett, hogy meglátogassa délelőtt dolgozó kedvesét, de az nem volt ott, s sem a kolléganője, sem a főnöke nem tudott róla semmit. A férfi elsétált Lili lakására, ahová volt kulcsa, s belépett. Kezdeti aggodalma, hogy esetleg baja esett a nőnek egy pillanat alatt féltékeny haragba csapott át. A mosogatóban két használt tányért látott, egy nagyobbat és egy kisebbet. Sorra elevenedtek meg előtte az Ibolya vendégei, fiatalok és idősebbek, ahogy pajkosan és szájuk szélét nyalva falatoznak, nyilván a nagyobb tányérról. Egy pillanat alatt elhatározta, hogy távozik, az ajtót bezárja, s a kulcsot bedobja a postaládába, jelezve, hogy mindent tud. Kifelé menet a szeme megakadt az ajtó mellett álló idegen esernyőn, ami – ha eddig lett is volna benne némi kétely – gyanúját végképp igazolta. Bezárt, bedobott, s még aznap átjelentkezett Győrbe, a Bécs és Pozsony irányába induló ipari és mezőgazdasági szállítmányozás részleghez.

Ennek már huszonnégy éve. S most épp Debrecen felé robog a mátészalkai tehervonatot vezetve. A mozdony ablaka nyitva volt, az esti időpont miatt a menetszél csípősen csapott be az ablakon, a férfi mégsem csukta be a nyílászárót. Bence továbbra is a múlton merengett, egészen addig, míg meg nem látott egy embert a sínen, pontosan azon a sínpáron, ahol mozdonyával haladt. Bár esteledett, mégis jól látszott az alak, mert csak a kéz-, a lábfejet és az arcot szabadon hagyó foszforeszkáló ruhát viselt. Pont úgy nézett ki a szürkületben, akár egy mozdulatlan, eltévedt angyal.

A Fiú

A fiú a virágkarnevált nézte a Péterfia utcai tribün mellett állva. Már túl voltak az első két virágkocsin, amik mindig ugyanazok: az elsőt a Szent Korona, az országalma és a

jogar virágmásai, a másodikon az Arsenalicum Lycium szíromverziója van megformázva. A fiú a virágkocsikra mindig úgy tekintett mint a népünnepegy osztópontjaira, hisz a tíz darab díszített járgány közel egyenlő arányban szelte darabokra a délelőtti népünnepegyt. Kocsit az olyan nagyobb szervezetek indítottak, mint a Magyar Posta, a DKV vagy a helyi érdekeltségű cégek, vállalatok, egyesületek. Vagy maguk a dolgozók, vagy bérelt díszítők alkották meg az adott szervezetre jellemző kocsit, pontosabban a nagy téglatesten utazó virágkölteményt, mely az egészen mozgalmas jelenetektől a csendéletekig bármily dinamikával megjelenhetett. Akadtak érdekes próbálkozások e többségében évről évre frissülő palettán. Az állatkert pár éve olyan járművet indított, melynek a hátán utazott két élő láma, akik egy darabig békésen legeltek, ám később gonoszul elkezdtek köpködni a tömeget. A Gyermeklánc Egyesület több tízezer pitypangból készítette el virágkocsiját, amit azonban már a Nagyállomáson megostromolt egy heves lökással a tréfás, parancsolhatatlan debreceni szél, s az ég által elfújtt röpködő magvak több tíz embert temettek maguk alá, akiket csak tűzoltói segítséggel lehetett kiszabadítani. A fiú mindezek igazában kétkedett, de azt se hitte, hogy az Ibolya Söröző, melyben már nemegyszer kortyolt áron és minőségen aluli szeszfőzeteket, is indított egyszer kocsit a debreceni virágkarneválon. A fiú a kocsiknál sokkalta jobban szerette a mutatványosokat. A zászlódobálók minden évben lenyűgözték, főleg azok, akik meggyűjtik fel-feldobott s aztán alászálló lobogójukat. A kuvaszon lovagló törpe növésű emberek inkább mulatságosak voltak, mint ámulatba ejtők. A Spanyolországból hívott torreádortrió műsorát ijesztő volta miatt tartotta csodálatosnak. A három férfiből kettő, a nagypapa és az apa, a tömeg két oldalán állva terelte a bikát a harmadik, a hétéves forma unoka felé. A fiatal gyermek mindig az utolsó pillanatban ugrott félre, s dobta rá a bikára a vörös, majd az állatot lenyugtató fehér, kamillás-ralmaszta gyökeres főzetben áztatott kendőt. A siker után a gyermek a tapsot begyűjtve meghajolt, majd az édesapja megsimogatta a fejét. A fiú sóváran nézte. Nemsokára megérkeztek a focilabdával zsonglörködők, dekázók, passzolgatók, emelgetők, fejelgetők, akik minden testrészükkel képesek voltak a börgolyót a levegőben tartani. Balázs elfordult.

Nem bírta nézni őket, a futballtól borsózott a hátán a bőr. Gyerekkorában az osztálytársai mindig csúfolták, mert botlábú volt. Ha mezőnyben játszott, nem tudta lekezelni a labdát, sem egy egyeneset belerúgni, s védőként csak az ellenfél bokáját találta el, de azt nagyon. Kapusként öngólokat szerzett, mellényúlt s nem mert a lövések elé állni. Az édesanyja azt mondta, hogy sajnós ő nem tudja tanítani, bárcsak volna apja.

Balázs annyit tudott az apjáról, hogy még születése előtt elhagyta az édesanyját, egyszer csak elment. Az anyja hiába kereste, sehol nem lelta. Nem is mesélt róla, csak Balázs gyermekkori naiv kérdéseit javította ki, azokat a misztikus magyarázatokat, melyekkel a csepp ember kitölti a hézagokat, megalkotva a maga egy méter tíz centi magasról szemlélt holisztikus világát. A fiú az egyik március 15-e környékén hallotta az óvodában a „Kossuth apánk” szókapcsolatot, s amikor a Kossuth téren, a Nagytemplom árnyékában sétáltak, s az anyja megmutatta neki a Kossuth-szobrot, megkérdezte, hogy azért nincsen-e apukája, mert ő volt, ő az, ez a bronz kolosszus. Az édesanyja megpirongatta, hogy jaj, dehogy, az ő apukája Kossuthnál sokkal szebb volt. Máskor az esti lefekvés előtt faggatta édesanyját, hogy a „Látod, elalszik anyuka”-sort szokták-e anyuka helyett apukával olvasni, ha valakinek van olyanja.

Balázs a délelőtti felvonulás végével haza ment. Este, a tűzijátékra már nem akart visszajönni. Ott mindenki felfelé nézett, s neki sosem volt kire. A tűzijáték végeztével a fiatalok szórakozni indulnak, s bár ő is sokszor megtette a debreceni ifjúság megszokott köreit, most valahogy nem érzett kedvet ahhoz, hogy megvirradjon az lbolyában. Az anyja amúgy is mindig megróttta, ha arról számolt be, hogy ott járt, bár nem tudta, hogy őt mint huszonévest még mindig félti-e, avagy csak a hely szelleme zavarja, melynek légies teste olcsó dohány füstjéből és kommersz szeszgőzből áll, s elnyűtt, vékony, fakó pénztárcákból dörzsölük ki.

A belvárost mellőzve biciklire ült, s kikerekedett a temető irányába, majd azon is túl, egészen Apafáig, mely a Debrecen melletti első település ebben az irányban, szinte része a városnak. Lerakta a kerékpárt, s a töltés oldalában ülve nézte az elsuhanó vonatokat. A néha vörösre pingált mozdonyokról eszébe jutott a délelőtti torreador mutatóvany, e gépek is olyan erőseknek és vadaknak tüntek, mint a bika. Késztetést érzett, hogy közelebb sétáljon a sínparhoz, érezni akarta a menetszelet, mely olyannak tetszett számára, akár a dühös állat fűjtatása. Kavarogtak benne az érzések, minden apró és nagyobb benső sérülését felszakadni érezte, s csillapítani csak úgy tudta őket, hogy láthatósági öltözetben kiállt a sínre, szétvetette a lábait, széttárta a kezeit, lehunyta a szemét, és mielőtt egy fűjtató bikaként felöklelte volna a mozdony, kiszellőztette a lelkét.

Telve volt virágokkal. A nő nem hitte el. Az ibolyák lilája a Nap felé nyújtózva lélegzett, hogy teleszívhasák magukat az alattuk nyugvó helyett.

Vázlat a kocsmai verekedéshez

Bolvári-Takács Gábor

A nyelvtudós és teológus Ballagi Mór

„Egy napon lejött az emeletről Brechmittl s ekként szólított meg: – Te srác, gyere stülni. (»Stülni« óportugál nyelven – járkálni, járnai, járókálni, járadozni. Ballagi: Nagy Szótár.) Kisétáltunk a Dob uccába, ahol azután a fiatal Brechmittl elmondta, hogy le akar menni a Duna-partra, ahová tudja az egyenes utat. Bennem egyszerre feltámadt régi ábrándom, melyet Brechmittl hajhúzással és fülcibálással még csak jobban szított. Nem tudtam ellenállani részint a váagnak, hogy álmaim tárgyát, a nyílt vizet végre megláthatom; részint pedig Brechmittl mancsának, mellyel elől a hajamat fogta. (»Mancs« óportugál nyelven: Manche, manches, csatorna, csatornázni, csatorázni, csatórozni, csatos cipővel lóbálni, lófrálni, lóbak. Átvitt értelemben: erdei nyünyüke, papi gefrence, valakivel gefrencét ugratni, becsapni, gőzturbina. Ballagi: Nagy Szótár.)”

Karinthy Frigyes halhatatlan műve, az *Így írtok ti* egyik opusza a *Robinson Krausz* című Defoe-paródia, amelyben a kortársak könnyedén azonosíthatták Ballagi Mór alakját és fő művét, *A magyar nyelv teljes szótárát*, hiszen személye a reformkor óta közsímet volt. A Zemplénhez kötődő, idén kétszáz éve született jeles tudósra és egyházi férfúra életútjának felidézésével emlékezünk.

Ballagi Mór 1815. március 18-án született a Zemplén megyei Inócon, szegény körülmények között élő zsidó családban. Apja grófi haszonbérlet volt. A héber nyelvvel kis-

gyermekként kezdett ismerkedni. 1829-től a nagyvárad, 1831-től a pápai jesivában tanult, utána nevelői állást vállalt Mórton és Surányban. 1836–37-ben ismét a Pápán, a református kollégiumban találjuk, ahol filozófiát hallgatott, majd a pesti egyetemen matematikát tanult. 1839-ben a párizsi egyetemen mérnökképzésre iratkozott be, de a következő évben hazatért és kiadta a maga korában nagy visszhangot kiváltó – és az országgyűlésben is elismerést arató – *Zsidókról* című röpiratát, amelyben az emancipáció kérdését tárgyalta. Alkalmasint ennek köszönhető, hogy – Eötvös József támogatásával – a Magyar Tudományos Akadémia 1840. szeptember 5-én, tehát 25 éves korában (!) levelező tagjává választotta. Székfoglalóját *Nyelvészeti nyomozások* címmel még azon év decemberében megtartotta és publikálta. 1841-ben kiadta Mózes öt könyvének jegyzetekkel ellátott fordítását is.

1842-től teológiai és filozófiai kurzusokon a tübingeni egyetem hallgatója. 1843-ban Németországban áttért az evangélikus hitre és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1944-től a szarvasi evangélikus gimnázium tanára. A következő évben megnősült; feleségétől, a római katolikus vallású Lehóczky Idától négy gyermekük született: László (1847), Josephine (1849), Géza (1851) és Aladár (1853).

Ballagit megigézte az 1848-as forradalom. Ebben az évben magyarosította családját, eredetileg Bloch volt. Eötvös kul-

tuszminiszterként egyetemi tanári állást szánt neki a pesti egyetemen, de a szabadságharc kitörése a csapatokhoz szólította. 1848 októberétől hadnagyi, majd főhadnagyi rangban Görgey Artúr hadtesténél irodai fogalmazó, 1849 júniusától századosként a Görgey, majd Aulich Lajos által vezetett hadügyminisztérium elnöki osztályának titkára. Jelen volt a világosi fegyverletételnél.

A szabadságharc bukása után Szarvasra internálták. Az osztrák kormány eltiltotta a tanítástól, ezért Kondoroson gazdálkodásba fogott. 1851-ben az evangélikusról áttért a református hitre és a kecskeméti református teológián a keleti nyelvek és a bibliamagyarázat tanára lett. Felekezetsváltásai mai szemmel kissé szokatlanok, de ha figyelembe vesszük a korabeli oktatásigazgatás szigorú vallási meghatározottságát, döntései nem meglepőek. (Csak példaként említjük a sárospataki kollégium hasonlóan változatos életpályájú és vallású tanárát, a cisztercita rendtagból reformátussá lett, majd nyugdíjazásakor rekatolizált Horváth Cyrillt.)

Ballagi 1855-ben az akkor alapított pesti egyesített Református Theológiai Akadémia első tanári karának tagja lett. Egyedül ő kapott rendes tanári kinevezést, az igazgatással megbízott Török Pál református főesperes és Székács József evangélikus főjegyző rendkívüli (díjazás nélküli) tanárok lettek. (A tanári kar később persze bővült.) Ballagi személyisége és felfogása több mint két évtizeden át meghatározta a tanintézet szellemiségét, a szabadelvű teológia magyarországi megalapítója és fő hirdetője, a társadalmi haladás híve volt. Az univerzális képzettségű nyelvész, bibliafordító és szótáríró héber, görög és német nyelvet, filozófiát, izagógikát, exegézist és dogmatikát adott elő. Teológiájában a francia forradalom elvei is fellelhetők. 1862–67 között az igazgatói teendőket is

ellátta. Következésképpen kiállt az evangélikus és a református egyház egyesítéséért. Számos egyházi tisztséget viselt, így dunamelléki egyházkerületi világi tanácsbíró, zsinati póttag, konventi rendes tag, egyetemes tanügyi bizottsági elnök volt. Az 1861. évi, rövid életű országgyűlésben az ómoravicai választókerület képviselője. Ballagi 1858. december 15-én az MTA rendes tagjává lépett elő. Újabb székfoglalójára a következő év május 2-án került sor *A magyar nyelvészkedés köre. Bevezetésül sémi gyöknyomozásaihoz* címmel. 1877-től visszavonult a tanítástól és csak a tudománynak szentelte életét. Számos nyelvészeti írása, valamint szótárai is ekkor jelentek meg. Széles körű publikációs tevékenységet folytatott, több folyóiratot szerkesztett, legjelentősebb ezek közül a *Protestáns Egyházi és Irodalmi Lap* (1858–89), a *Protestáns Tudományos Szemle* (1869–72) és a *Protestáns Képes Naptár* (1855–72). Nyelvészeti munkáiban nyelvtörténeti, elsősorban etimológiai, jelentéstani kérdésekkel, valamint összehasonlító nyelvészettel foglalkozott. Az ortológusok és neológusok közötti nyelvújítási vitákban felemelte szavát Bugát Pál túlzó kezdeményezései ellen, de amikor a *Magyar Nyelvőr* negatívan minősítette a nyelvújítást, a neológiát vette védelmébe. Példabeszédekét és közmondásokat gyűjtött, magyar nyelvtörténeti és bibliai tanulmányokat közölt, összeállította *A magyar nyelv teljes szótárát* (I–II. kötet, Pest, 1866; ezért elnyerte az MTA Marczi-bányi-jutalmát), továbbá magyar-német, illetve német-magyar kereskedelmi szótárt és kézisótárt, valamint héber nyelvkönyvet írt. Újszövetségi bibliafordításai sajnos kéziratban maradtak – egyéb más munkái mellett.

Kiemelkedő pályát befutó két fia is jelentős életművet hagyott hátra. Ballagi Géza (1851–1907) jog- és politikatudós a sáros-

pataki jogakadémia közel három évtizeden át meghatározó tanára, 1888–90-ben igazgatója, egy ciklusban szabadelvű párti országgyűlési képviselő; Ballagi Aladár (1853–1928) történész a pesti egyetem bölcsészkarán 35 éven át működő nyilvános rendes egyetemi tanár, 1919–20-ban rektor, két alkalommal is függetlenség párti országgyűlési képviselő volt, mindketten az MTA rendes tagjai. Ballagi Aladár egy tanévet a pataki teológián is tanított. Ballagi Mór 1891. szeptember 1-jén hunyt el Budapesten. Személyiségének értékeléséhez hadd idézzük Csekey Sándor

szavait a teológiai akadémia (ma: KGRE Hittudományi Kar) 150 éves intézménytörténeti kötetéből: „*Hirdette, hogy a lelkész a népre támaszkodva végezze munkáját. (...) Tanári előadásaiiban széles látókört tárt fel tanítványai előtt (...) és igyekezett felkelteni az érdeklődést tudományos kérdések iránt. Isten- és emberszeretet irányította minden cselekedetében. Segíteni, használni és szolgálni akart másoknak. Sokoldalú tudós, fáradhatatlan munkás, jószívű ember volt, akit sokan szeretettek és tiszteltek, és sokan büszkén vallották magukat az ő tanítványának.*”

Női fejek

Gelencsér Katalin

Közművelődési vitairatok

Török József a közművelődés világának kiemelkedő jelentőségű személyisége. 40 évig végzett népművelő, művelődés-szervező, kulturális menedzser, kulturális referens tevékenységét, különböző hatáskörű beosztásainak ellátását mindig a jó ügy érdekében maximálisan megtehető értékőrző, értékközvetítő feladatnak, az emberi boldogulást ismeretkínálattal, képességfejlesztéssel segítő lehetőségnek tekintette. Vele született adottságai – a rendkívül finom és diszkrét megfigyelőképesség, a jelenségek okait kutató következetesség, a kiváló memória és logika; a konfliktusokban várható feszültségeket, következményeit is vállaló közösségi értékrendje – már pályafutása kezdetétől megbecsült kollégává tették.

Egész pályafutását a kiszolgáltatottak, a tudatlanok műveltséghiányának pótlása, a klubok, a közösségek szolidáris együttműködésének kezdeményezése, segítése jellemezte. Munkaköreinek elvárt, természetesen feladatai mellett mindig több tennivalót talált, teljesített, mert hitvallása szerint a közösségi művelődés hatékony szervezése olyan komplex feladat, amelynek minden elemére tekintettel kell lenni, megvalósulását elő kell segíteni. A választott pályát hivatásnak tekintette s ehhez minden lehetséges felsőfokú végzettséget megszerzett. Sokoldalú érdeklődése körébe azonban bekerültek azok a hivatásos tudományt nem érdeklő tapasztalatok, kapcsolatok is, amiket a programjaiban

résztevő fiataloktól, felnőttektől, idősektől, kollégáktól kaphatott.

Török József azon kevés példaértékű közművelődési szakemberek egyike, aki ezeket a tapasztalatokat, jelenségeket, a megszerzett szaktudás birtokában egyszerűségüket, egyediségüket képes volt mindenkor a népművelés, a szociológia, az andragógia, a pedagógia világának értékrendszere alapján értelmezni, a mindennapiság világából tudományos igényességgel rögzíteni, megörökíteni.

Egy-egy település közösségi művelődésének hatékonysága, ha valós emberi, közösségi, társadalmi szükségletekre reagál, megnövelheti a település népességének élet- és képességmegtartó lehetőségeit, fejlesztő ösztönzőit és a település népesség-megtartó erejét is. Ezért a közművelődési szakembernek nemcsak szűken értelmezett kulturális kínálatokkal kell szolgálnia a vonzerőt, hanem a megélhetéshez, a meg- és ott-maradáshoz szükséges információkkal is.

Az önkormányzati törvény alapján 1989-től zömében politikai alapon, négy évre választott – kulturális szempontból laikus – képviselő-testületek és – a közalkalmazotti törvény alapján öt évre kinevezett – közművelődési intézmény igazgatók elképzelései az intézmény helyi, megyei funkcióiról sokszor nem harmonizálnak. Ez sok kifejezett és látenszen létező konfliktus forrása. A helyi társadalom valós információszükségletei mellett mindig jelen van a

helyi hatalom intézményi elvárás-rendszer is. Ez nagyon kényes probléma, mivel a szakmához képest laikus képviselő-testület nevezi ki az intézmény működéséért felelős igazgatót, s fogalmaz meg vele szemben gyakran reprezentációs jellegű elvárásokat, hagyja jóvá költségvetését, működési köreit. Ez is számos feszültség forrása lehet. A közművelődési szakember széles társadalmi rétegekkel, képviselőivel kerül közvetlen emberi, társas kapcsolatba. Hidat kell képeznie az eltérő igények között, ami tevékenységének intézményi és anyagi támogattságában szintén lényeges lehet. Nem könnyű feladat.

A közművelődés világában kifejtett tevékenység a siker és a kudarc bokros lehetőségeit kínálja szervezőinek Ennek oka is számos lehet. Közülük egyik az időjárás, mert az eső, a csúszós út távol tarthatja az érdeklődőket, de egy azonos időpontra szervezett érdekes civil program, vagy helyi jelentős személy temetési időpontja is beleszólhat abba, hogy azon hányán vesznek részt. Mindig a szervező szakembert hibáztatják, ha a meghívott vendég késik, vagy el sem jön, netán az elvárt színvonal alatt adja elő produkcióját. A helyi közművelődés igazi lényegét a tartós folyamatossággal működő klubok, körök, tanfolyamok, közösségi aktivitások jelentik.

A könyv a tanulmányok születési időpontjai alapján közművelődés-történeti tankönyv is lehetne, mert a pályára készülő fiatal belőle szembesülhetne, hogy szakemberként milyen sok érték, feladat vár rá. Az írások legfőbb jellemzője az emberi gondok érzékelése, megértése, megoldása iránt létező sokoldalú figyelem, a tapintatos érdeklődés, a cselekvési körben élők személyes kompetenciájának, boldogulásának közösségi lehetőségeinek fejlesztési szándéka.

Olyan szakember írásainak gyűjteménye ez a könyv, aki nemcsak gyakorolja, hanem reflektálja, kutatja, szervezi mindenkori munkakörének iskolán kívüli, közösségi művelődést érintő társadalmi gyökereit, aktuális feladatait. Szemléletesen, izgalmasan szól arról a sok örömről, amit a közösségi művelődés ösztönzése, szervezése, tapasztalatainak tanítása jelent.

Nemcsak a kulturális szakemberek, hanem a városok, a csekély lélekszámú települések szellemi életének gondozásáról, az élő hagyomány és a helytörténeti kincsek, a helyi identitás őrzéséről és fejlesztéséről felelősen gondolkodó helyi politikai vezetők, az értelmiségi létet komolyan vevő szakemberek számára is példatár, sok ötlet forrása ez a mű. Tanulmányozását, információinak széleskörű ismertetését jó szívvel ajánlom.

(Török József: Vitairatok kultúráról, közművelődésről. Zempléni Múzsza Alapítvány, Sárospatak, 2014. ISBN 978-963-08-8966-7. A kötetre az előszó közzétételével hívjuk fel olvasóink figyelmét. A kiadvány letölthető: www.zemplenimuzsa.hu)

Farkas Tamás

A Duna Művészegyüttes históriája

Egy társulat, jelen esetben egy néptánc-együttes jubileumához kapcsolódó kiadvány rendszeresen megfordul egy táncos kezében. Az ország hivatásos és amatőr együtteseinek számos alkalommal adtak ki az adott évben ünneplő csoport múltját bemutató könyvet. Egy ilyen alkotás feladata általában a jubiláló társulat alakulásának s továbbélésének minél részletesebb bemutatása, kiemelve az alkotók, koreográfusok, rendezők, táncos egyéniségek szakmai teljesítményét.

Péter Márta táncos, szakíró, táncpedagógus, 1969-től hivatásos táncos a Duna Művészegyüttesben, ahol számos szólószerepben aratott sikert. 1979-től a *Táncművészet* című lap szerkesztőségi munkatársa. 1990-től fővárosi és vidéki iskolákban táncpedagógus, és továbbra is újságíró. Ő vállalta magára annak terhét, hogy a Duna Művészegyüttes történetét érdekesen, mégis objektíven feldolgozza, s a felszín mögé lásson. Hiszen a társulat a mindenkor Belügyminisztérium intézménye volt, és ma is az.

A szerző kronológiai sorrendben halad. Nem elsősorban a saját véleményét írja le, hanem széleskörű bázison, forrásokra hivatkozva, idézve elemzi az együttes műveit, táncosait.

Az előzmények időszaka 1956-ig tart, bemutatva az első években készült előadásokat, alkotókat Tarsoly Attilától Lengyelfi Miklósig. Mint a történet során többször, politikai szemszögből is nagyító alá veszi

a társulatot, az adott kor szemlélete szerint.

Ezután 1964-ig Náfrádi László az Állami Népi Együttesben szerzett, formálódott koreográfiai érzékenységet fejezheti ki a Dunának készült műveiben. Majd a korábban táncos-asszisztensként dolgozó Somogyi Tibor váltja a régi mestert, akinek meg kell birkóznia az állandó fluktuációval. Táncosok jönnek, mennek, cserélődnek. Az együttes alakulását követő évekből igen kevés írott és képi anyag maradt az utókorra. Péter Márta mélyreható kutatásának köszönhető szembeötlő a sok fekete-fehér fotó és korabeli megnyilatkozás, kritika.

A tanítványt 1970-ben a mester követi, másodjára. Náfrádi táncosokat hív az Állami Népi Együttesből, a Budapest Táncegyüttesből, budapesti és vidéki amatőr társulatokból. Egyéniségek emelkednek ki, pl. Bakcsi Katalin, Uray Zoltán. Ebben a korszakban kezd vendég koreográfusokkal dolgozni a művészeti vezető. Meg kell említeni Foltin Jolán, Novák Ferenc, Györgyfalvy Katalin nevét, de Orsovsky István koreográfiáit is színpadra viszi az együttes.

1983–1987-ig Mosóczi István mint igazán autentikus személyiség látja el a Duna szakmai irányítását, akinek elfogadása, ön-maga elfogadtatása nem ment egyik napról a másikra. Jóval visszafogottabb, szerényebb koreográfusi programra hagyatkozik, mint a korábbi amatőr együttesekben

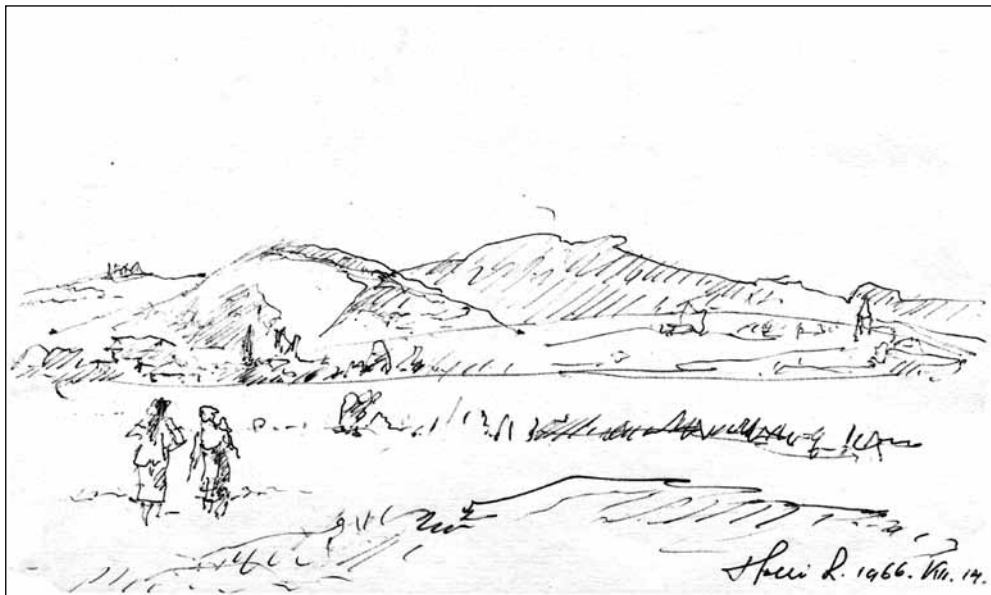
eltöltött évei alatt. Őt Erdélyi Tibor követi. Ez idő tájt számos változással kellett szembenéznie mind a tánckarnak, mind a vezetőknél; a rendszerváltás jelei egyértelműen jelentkeztek a fenntartó körül is.

Mucsi János 1991-ben veszi át az együttes irányítását, aki az amatőr Zalka együttesi tapasztalatait alkalmazza a hivatásos gyakorlatban. Egyedülálló műveket alkot, pl. *Amazonok*, *Danaidák*, *Szuzai menyegző*. Mucsi kiváló szervezője, menedzsere, koreográfusa a társulatnak. Több külföldi, tengerentúli turné kapcsolódik a nevéhez, s övé a Duna Karnevál nevű rendezvény. Az állandó pörgésben lévő vezető mellett egyre több szerepet kap Juhász Zsolt szegedi táncos. Eleinte autentikus folklór-számokat alkot, majd egyre inkább a tánc-

színházi felfogás felé hajlik, főleg miután átveszi Mucsitól az együttes irányítását. Juhász számos sikeres műsorban mutatja be alkotói vénáját, gondolatvilágát, amelyben találkozik a líra, a modern színháztechnika, az eredeti folklór, és mindezek sokszor irodalmi köntösbe bújtatva kerülnek színpadra: *Tavaszi szél*, *Aranyág*, *Feketető*, *Gyöngyszólam*, *Magyar anizs*, amelyekben már alkotótársakra is támaszkodva lesz sikeres.

Péter Márta könyve magas színvonalú, kritikai megfogalmazásoktól sem tartózkodó mű, amely adatgazdagsága és pontos jegyzetapparátusa mellett olvasmányos is, s amely az egyik legfontosabb hazai hivatásos néptáncegyüttes múltját tekinti át, máig ható tanulságokkal.

(Péter Márta: *Eleven történet. A Duna Művészegyüttes és elődegyüttese. Duna Palota Nonprofit Kft., Budapest, 2013. ISBN 978-963-88696-1-6*)

Bodrogkeresztúr Tokaj felől

Zelnik Csaba Ákos

Egy kritikus könyvről

Több mint huszonöt év termését gyűjtötte össze Bolvári-Takács Gábor, amikor *Könyvek bővületében* címmel kötetbe szerkesztette közel hetven recenzióját, illetve kritikáját. A szerző debreceni egyetemistaként kezdett könyvismertetések írását, s e vonzalma a mai napig kíséri tudományos kutatói pályáját. A közreadó orgánumok között tudományos évkönyveket (Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Széphalom – A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve), szakfolyóiratokat (BUKSZ Budapesti Könyvszemle, Confessio, Iskolakultúra, Jogtudományi Közlöny, Közgazdasági Szemle, Magyar Jog, Magyar Tudomány, Múltunk, Tánctudományi Közlemények), regionális lapokat (Debreceni Szemle, Egyetemi Élet, Palócföld, Partium, Sárospataki Füzetek, Zempléni Múzsza), kulturális folyóiratokat (Kritika, Napút, Nyelvünk és Kultúránk, Szín – Közösségi Művelődés, Színház, Táncművészet, Valóság, Zene–Zene–Tánc), valamint hetilapokat (Köznevelés, Reformátusok Lapja, Sárospatak) egyaránt találunk. Az írások terjedelme, fajsúlya eltérő, az egy-másfél flekkes cikktől az egy íves elemzésig.

A könyv tartalmilag három részre oszlik. Az első (*Történelem és társadalom*) Ortutay Gyula monumentális Naplójának recenziójával indul, amelyet további 28 ismertetés követ, nagyjából a tárgyalt témák időrendjében. A hangsúly a második világháború utáni politikátörténeten, illetve a Kádár-korszak bemutatásán

van (pl. Borbándi Gyula: Magyar politikai pályaképek 1938–1948; Hódos György: Kirakatpercek; Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói; 1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája; Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány; Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban; A fogoly Bibó István vallomása...; Pozsgay Imre: 1989; Pozsgay Imre: Koronatanú és tettestárs; Kulcsár Kálmán: Két világ között). De megjelennek egyetemes történeti témák is (pl. Klaus-Jürgen Matz: Ki mikor uralkodott, kormányzott?; Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók; Kövics Emma: Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933; Pritz Pál: Pax Germanica; Fischer Ferenc: A megosztott világ).

A *Művészet és politika* című második részben egyebek mellett filmtörténeti (Magyar filmlexikon; Veress József: A magyar film története; Bokor Pál: A siker helye Hollywood; Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség; Szilágyi Gábor: Életjel; Sándor Tibor: Őrségváltás; Sándor Tibor: Őrségváltás után; Magyar filmográfia. Játékfilmek 1931–1997), színházi (Színház és diktatúra a 20. században; Eörsi László: „Megbombáztuk Kaposvárt”) és táncos (Hagyomány és újítás a táncművészetben...; Én, Maja Pliszeckaja; Nádasi Myrtil: Piruettek és ábrándok) könyvekről olvashatunk.

A tematikájában legszélesebb, harmadik fejezetben (*Jogélet, nevelés, művelődés*)

közreadott 26 recenzió főleg felsőoktatási (A Debreceni Egyetem története 1912–2012; A Debreceni Református Kollégium története; A „Debreceni Iskola” nevelés-tudomány-történeti vázlata; Pálfi József: Református felsőoktatás Erdélyben; A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959; A bolognai folyamat Közép-Európában), sárospataki iskolatörténeti (Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története; Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság; Ködöböcz József: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola; Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola; Kováts Dániel: Móricz Zsigmond és Sárospatak) és közművelődési (Kovács Bálint: Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon; Koncz Gábor: A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon 1974 és 1989 között; Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008) témákat ölel fel, de más társadalomtudományi írások is felbukkannak (Erdő Péter: Egyházjog; Ködöböcz József: Finkey Ferenc élete és munkássága; Tudomány, kultúra, politika.

Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai; Kozma Tamás: Erdei séta). A könyv végén egy-egy elemzés olvasható a Szín – Közösségi Művelődés és a Zempléni Múzsza folyóiratokról.

A szerző könyve előszavában felteszi a kérdést: „Lehet-e tanulsága egy évvel ezelőtt megjelent recenzióknak?”; és meg is válaszolja azt: igen, mert „a bírálat, azon túl, hogy segíthet megítélni az adott mű szakirodalmi helyét és szerepét, segíthet megérteni is keletkezésének korát és feltételeit. Történelmi léptékkal mérve aligha vitatható, mennyire fontos, hogy a mai kutató a releváns értékeléshez ne csak az általa használt feldolgozások tartalmát, hanem létrejöttük motívumait, körülményeit is ismerje.”

A szerző álláspontját elfogadva mindezt annyiban egészítjük ki, hogy az internetes információgyűjtés és a sokszor ellenőrizhetetlen adatforrások és értékelések világában feltétlenül elismerésre méltó, ha valaki, konkrét műről konkrét véleményt alkotva, nevét és álláspontját vállalva kíván eligazítást nyújtani más érdeklődőknek és (leendő) olvasóknak, hirdetve Gutenberg örökségének időtállóságát.

(Bolvári-Takács Gábor: Könyvek bűvöletében. Elemzések, bírálatok, kritikák. Zempléni Múzsza Alapítvány, Sárospatak, 2015. ISBN 978-963-12-1964-7. A kiadvány letölthető: www.zempenimuzsa.hu)

Számunk szerzői

Asbóth Balázs 1989-ben született Debrecenben. Író, költő, történelem-magyar szakos tanár, a Debreceni Egyetem Irodalmi Kör alapító tagja.

Bolvári-Takács Gábor PhD 1967-ben született Sárospatakon. Kulturális menedzser, történész, jogász, a Honvéd Együttes Művészeti Nkft. ügyvezető igazgatója, a Magyar Táncművészeti Főiskola egyetemi tanára, lapunk alapító főszerkesztője.

Bödecs László 1988-ban született Szombathelyen. Magyar szakos bölcész, költő, a Fiatal Írók Szövetségének tagja (Budapest).

Engyh Sándor PhD 1956-ban született Tarjánban. Református lelkész, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia tanszékvezető egyetemi tanára.

Farkas Tamás 1984-ban született Kamuton. Néptáncművész, koreográfus, táncpedagógus, a békéscsabai Tabán Néptáncgyűttes vezetője.

Gelencsér Katalin 1941-ben született Adonyban. Bessenyei György-díjas népművelő, tanár, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma volt közművelődési főosztályvezetője, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Karának ny. főiskolai docense.

Koncz Gábor PhD 1950-ben született Sátoraljaújhelyben. Közgazdász, egyetemi magántanár, főiskolai tanár, a TIT Stúdió Egyesület igazgatója, lapunk tanácsadó testületének elnöke.

Kustár György 1980-ban született Nyírbátorban. Református lelkész, magyar szakos bölcész, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia főiskolai tanársegéde, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem PhD-hallgatója.

Lapis József PhD 1981-ben született Sárospatakon. Költő, kritikus, irodalomtörténész, lapunk tanácsadó testületének tagja (Debrecen).

Novák György 1999-ben született Miskolcon. Angol tagozatos gimnáziumi tanuló (Eger), a Debreceni Egyetem Irodalmi Kör tagja.

Oláh András 1959-ben született Hajdúnánáson. Író, költő, tanár.

Siska Péter 1984-ben született Nyíregyházán. Magyar szakos tanár, költő.

Striker Sándor PhD 1953-ban született Budapesten. Irodalomtörténész, művelődéskutató, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Karának egyetemi docense.

Támba Renátó 1987-ban született Ózdon. Író, költő, kutató, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának PhD-hallgatója.

T. Kiss Tamás PhD 1949-ben született Jászberényben. Művelődéskutató, a Wesley János Lelkészképző Főiskola főiskolai tanára.

Tölgyesi Géza 1956-ban született Dombóváron. Költő (Sopron).

Ungvári Judit 1968-ban született Berettyóújfaluban. Újságíró, szerkesztő, riporter (Debrecen).

Vitéz Ferenc PhD 1965-ben született Kisvárdán. Irodalomtörténész, költő, újságíró, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem tanszékvezető főiskolai docense, a *Néző • Pont* folyóirat írója, szerkesztője, kiadója.

Zelnik Csaba Ákos 1966-ban született Pásztón. Közgazdász, tudományos kutató (Budapest).

Tokaj- Hegyalja

*Tanulás,
hagyományörzés,
mesterségek!*

**INNOVATÍV TECHNOLÓGIÁK
MEGHONOSÍTÁSA
A HAGYOMÁNYÖRZÉS ÉS
A HOZZÁ KAPCSOLÓDÓ
KÉPZÉS ÉS KUTATÁS TERÉN
(TÁMOP-3.2.15-15-2015-0001)**

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE